

ғылыми-әдістемелік журнал науко-методический журнал

СОҚПАҚ тропинка

№6 (107) желтоқсан 2023 жыл

«...Ас жетер көңіл жетсе бір ауылға,
Іс етер жігіт қайда бұл қауымға.
Қайтпаған қалың жаудан Құрманғазы,
Тағдырдың бас иемейді дырауына...»

«Аш бөрі» өлеңінен

Құрметті «Соқпақ-Тропинка» журналының оқырмандары!

Сіздермен және өздеріндей жас ұрпаққа туристік-өлкетану, спорт бағытында тәлім-тәрбие беріп, өмірге баулып жүрген тәжірибелі тәлімгерлермен журнал бетінде жүздескеніме қуаныштымын!

Бүгінгі таңда әлемдік туристік даму жүйесінде жастар туризміне ерекше және маңызды мән берілуде. Әлемдік туризмнің бүкіл жүйесінде жастар туризмінің үлесі жыл сайын артып, туристік ағындардың жас құрамының құрылымы да айтарлықтай өзгеруде. Елімізге шет елден келуші туристік ағындардың 40%-дан астамын жастар алады.

Жастар – бұл әлеуметтік өзгерістер факторы және инновациялық күш, ол қоғам мен мемлекеттің әсер ету объектісі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік дамудың ең жігерлі, жаңашыл субъектісі болып табылады.

Сондықтан, Қазақстан Республикасы Үкіметінің Аппараты жастар туризмін дамыту және еліміздегі жастар үшін сапалы білім мен мансап алу үшін мүмкіндіктер жасауға көп көңіл бөледі.

Мәселен, Министрлік өңірлік әкімдіктермен бірлесе отырып, оқушылардың туризмге деген қызығушылығын арттыру, туған елдің көрікті жерлері туралы білімдерін кеңейту, жас ұрпақты патриоттық тәрбиелеу, кәсіптік білім берудің және жалпы білім беру бағдарламаларына туристік-экскурсиялық іс-шараларды енгізу жүйесін құру мақсатында «Жанды сабақтар» жобасын іске асыруда.

2020-2022 жылдар аралығында пилоттық жобаға Қазақстанның 14 өңірінен 2 885 оқушылар (2020 ж. – 555, 2021 ж. – 1 250, 2022 ж. – 1 080) қатысты. 2023 жылдан бастап «Kazakh Tourism «ҰК» АҚ әдістемелік қолдау көрсете отырып, жобаны одан әрі іске асыру үшін өңірлерге берді.

Ағымдағы жылы «Жанды сабақтар» жобасының мысалында оқушыларды кәсіптік бағдарлау мақсатында Маңғыстау және Түркістан облыстарының өнеркәсіптік объектілерінде экскурсиялық сабақтар өткізілді. Сондай-ақ, ҚР Оқу-ағарту министрлігіне «Жанды сабақтар» жобасын тиімді іске асыру үшін оны мектеп бағдарламасына енгізу ұсынылды.

Бұдан бөлек, жастарды тәрбиелеудің маңыздылығын ескере отырып, білім беру саласында жүйелі тәсілді енгізу арқылы жастар туризмін мемлекеттік деңгейде дамыту туралы шешім қабылданды.

Осылайша, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 20 наурыздағы № 129 қаулысымен Түркістан қаласында Халықаралық туризм және меймандостық университеті профильді жоғары оқу орны құрылып, қазіргі таңда «Туризм және спорт» факультетінде 3 кафедра («Туризм және меймандостық», «Спорт» және «Жалпы білім беру пәндері») жұмыс істейді.

Мамандарды даярлау бакалавриаттың 5 білім беру бағдарламасы бойынша жүргізіледі:

- 1) «Туризм және меймандостық индустриясын ұйымдастыру»;
- 2) «Халықаралық және ішкі туризм»;
- 3) «Экскурсиялық қызметтерді және жеке турларды ұйымдастыру»;
- 4) «Қонақ үй және мейрамхана бизнесі»;
- 5) «Туристік бағыттарды басқару».

Қазіргі таңда, екі және үш дипломдық білім беру бағдарламалары әзірленуде, профессор-оқытушылар құрамы мен студенттердің академиялық ұтқырлығы шеңберінде туризм саласындағы бейінді шетелдік жоғары оқу орындарымен жұмыс белсенді жүргізілуде.

Осылайша, елімізде туризм нарығында жоғары білікті кадрлардың жаңа буыны пайда болады, бұл жастар туризмінің дамуына оң әсерін тигізетіне сенімім мол.

Осы сәтті пайдалана отырып, Сіздерге тілерім, еңбектеріңіз еселеніп, тарих тереңіне жол тартар «соқпақтарыңыз» кедергісіз, қоржындарыңыз «зерттеулерге», маршруттарыңыз қызыққа және жағымды эмоцияларға толы болсын!

Қазақстан Республикасы
Туризм және спорт министрлігі
Туризм индустриясы комитеті
Туризм саласында инвестицияларды тарту
және ілгерілету басқармасының басшысы

Н. БАЙЖАНОВ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІНДЕ 01.12.2003 ЖЫЛЫ ТІРКЕЛІП,
№4482-Ж КУӘЛІГІ БЕРІЛГЕН.
24.12.2021 ЖЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЕСЕБІНЕ № КЗ40VРV00044511
ҚАЙТА ТІРКЕЛДІ.

Таралым аймағы: Қазақстан Республикасы

№6(107), желтоқсан 2023 жыл

МЕНШІК ИЕСІ: МКҚК «Батыс Қазақстан облысы әкімдігі
білім басқармасының балалар мен жасөспірімдер туризм
және экология облыстық орталығы» (келесіде – БҚ
ОБЖТЖЭО)

Батыс Қазақстан облысы әкімдігі білім басқармасының
қолдауымен жылына 6 рет шығады.

Журналдың негізін қалаушы:

Фомин Виктор Павлович - А.А.Остапец – Свешников
атындағы Халықаралық балалар-жасөспірімдер туризм
және өлкетану академиясының (келесіде – А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭО) академигі, п.ғ.к.

Редакциялық кеңес:

Төрайымы: **Мыңбаева Айгүл Әділгерейқызы** - Батыс
Қазақстан облыстық білім басқармасының басшысы

Шеф-редактор: **Бекқалиев Ғалым Ибатоллаұлы** – Батыс
Қазақстан облысы әкімдігі білім басқармасының балалар
мен жасөспірімдер туризм және экология облыстық
орталығының директоры (келесіде – БҚОБЖТЖЭО)

Кеңес мүшелері:

Жұмаев Максат Сағынтайұлы – белгілі Қазақстан
альпинисі, альпинизм бойынша Халықаралық деңгейдегі
Спорт шебері, БҚО-ның құрметті азаматы

Смирнов Дмитрий Витальевич – п.ғ.д., А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭО-ның президенті

Мазбаев Орденбек Білібекұлы - п.ғ.д., А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭО-ның академигі

Никитинский Евгений Сергеевич – п.ғ.д. «Тұран-
Астана» университетінің профессоры

Абдулхапиров Абджемил Закерьянович – п.ғ.к., доцент,
А.А.Остапец-Свешников атд. ХБЖТЖЭО-ның Крым
аймақтық филиалының төрағасы

Шаяхметов Асхат Галиевич - А.А.Остапец-Свешников
атд. ХБЖТЖЭО-ның академигі

Редакция алқасы:

Г.З.Усағалиева – ОБЖТЖЭО директорының ОӘЖ
жөніндегі орынбасары

А.Б.Мукашева - ОБЖТЖЭО директорының ОТЖ
жөніндегі орынбасары

К.Е.Негалиева - ОБЖТЖЭО туризм және қауіпсіз
маршруттар бөлімінің меңгерушісі,

Р.С.Альмұханова – ОБЖТЖЭО өлкетану бөлімінің
меңгерушісі

Н.Х.Гатауов - ОБЖТЖЭО экологиялық туризм бөлімінің
меңгерушісі

Р.Е.Нұрманов - ОБЖТЖЭО спорттық бағдарлау бөлімінің
меңгерушісі

В.В.Мазуренко - ОБЖТЖЭО спорт және дене шынықтыру
бөлімінің меңгерушісі

Нөмірмен жұмыс жасағандар:

Қайрлиева Қ.Ж. - бас редактор

Карина Ж.М. - корректор

Қушқалиев Ж.Н. - дизайнер, беттеу

Журнал редакциясының пікірі жарияланым авторларының
пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.

Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Жазылым индексі

Жеке жазылушы – 75184

Мекемелер мен ұйымдар – 25184

Редакция мекен - жайы:

090004 Қазақстан Республикасы, Орал қ.,

Исатай батыр көшесі, 71/1

Тел.(7112) 52-59-42, 52-58-91

e-mail: evrasia_centre@mail.ru

www: tourizm07.kz

Форматы А4 210 x 279 мм, офсетті басып шығару.

Тапсырыс №

Таралымы 500 дана

«Көкше-Полиграфия» АҚ компаниясында басылған,

Ақмола обл., Көкшетау қ.,

ӨЗЕКТІ – АКТУАЛЬНО

Жоғары оқу орындарынан басқа білім беру

ұйымдарына арналған

«Біртұтас тәрбие бағдарламасы»2

ӘДІСНАМА-МЕТОДОЛОГИЯ

Гумарова А.А. Программа дополнительного

образования «Сакральные объекты

Западно-Казахстанской области».....7

ӨЛКЕТАНУ

Ахмет Ө.

Ұлы даланың дүбірі – домбыраның күмбірі13

Әбілпейсов Ж.Т., Қайыржан А.

Ұлы даланың ұлық перзенті – Жапарберді батыр18

Сабихиев З.М.

Есжан күйшінің ұрпақтары27

Досқалиев М.Б.

Туған өлкем – тұнған тарих31

Карина Ж.М.

Қарасөздің хас шебері - Малтақан би34

МУЗЕЙТАНУ-МУЗЕЕВЕДЕНИЯ

Аясинова А.Н.

Сөзіне ісі сай адам.....39

ЭКОЛОГИЯ

Байсариева Н.Б.

Экологическое воспитание в условиях

дополнительного образования детей43

СПОРТ

Ильясова А.К.

Продвижение политики качественного физического

воспитания в Казахстане48

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКА-

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

Гадильшина К.С.

Қазақстан қорықтары51

Чеснокова С.Р.

Общественное устройство и хозяйственная жизнь

сарматов53

Жұмағали А.А.

Батыс Қазақстан өлкесінің киелі мекендері56

ІСКЕРЛІК ПАПКАСЫ - ДЕЛОВАЯ ПАПКА

2024 жылға арналған ОБЖТЖЭО ЖОСПАРЫ.....58

Жоғары оқу орындарынан басқа білім беру ұйымдарына арналған «Біртұтас тәрбие бағдарламасы»

Қазақстан Республикасы
Оқу-ағарту министрінің
2023 жылғы «19» қыркүйек
№294 бұйрығына
қосымша 1

1-бөлім. Кіріспе

Қазіргі әлемге жылдам өзгерістер, жаһандық тұрақсыздық, әртүрлі сын қатерлер тән. Бұл ақпарат кеңістігінде еркін таралып, әлеуметтік желілер арқылы балалардың санасын жаулауда. Интернет кеңістігі баланың тәрбиесі мен мінез-құлқына, әдебіне әсер етіп, түрлі субмәдениеттердің белгілі бір басымдыққа ие болуына әкеп соқты. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы жариялаған мәліметтерге назар аударсақ, кәмелетке толмағандар арасында ұрлықтың, зорлау және зорлауға оқталу фактілерінің артып келе жатқандығын байқауға болады.

Аталған проблемалардың туындауына ықпал ететін көптеген себеп-салдарлар бар. Мысалы, Интернеттің ашықтығы, кез келген ақпараттың жылдам таралуы, бала қарайтын видео контенттердің филтрден өткізілмеуі (іріктелмеуі), жұмыс пен отбасылық өмір арасындағы үйлесімділік пен тепе-теңдікті ата-ананың сақтай алмауы бала тәрбиесінде жүгенсіздіктің орын алуына ықпал етті. Осындай сын-қатерлерді түбірімен жою мүмкін емес, дегенмен оған тосқауыл болу қажет. Сол себепті ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, ұлттық мүддені жоғары қоятын, өзінің туған жерін, Отанын қадірлейтін және оның әрі қарай дамуына серпін беретін, терең білімді, озық ойлы, адал және ұлттық болмысы айқын тұлға тәрбиелеу мәселесі өзекті.

Тәрбие – ұрпақты биік мұратқа жетелейтін сапалы білімнің тұғыры. Адам жанын игілікпен, ізгілікпен қуаттандырып, адами құнды қасиеттермен қанаттандырады. Ал, қазіргі уақыт – өзгермелі әлемдегі жасампаз ұрпақтың дәуірі. Ұлттық құндылықтармен сусындап өскен

ұрпақ ұлағатты болмақ. Ұлағатты ұрпақ ұлттың сапасын құрайды. Ал ар-ұят, намыс, адалдық, отаншылдық, жауапкершілік, әдептілік пен инабаттылық, мейірімділік пен бауырмалдық, отбасына сүйіспеншілік, үлкенге құрмет, кішіге ізетті болу қасиеттері берік қалыптасқан жасампаз азаматты тәрбиелеу маңызды. Еліміздің өркендеп дамуы үшін халқын сүйетін, мемлекет мүддесін жоғары ұстайтын, білімді де адал ұрпақ тәрбиелеу аса өзекті мәселелердің бірі ретінде үнемі назарда ұстауды қажет етеді. Аталған мәселелерді шешуде тәрбие мазмұнын айқындау жоғары оқу орындарынан басқа білім беру ұйымдарына арналған білім беру ұйымдарына арналған «Біртұтас тәрбие бағдарламасы» (бұдан әрі – Бағдарлама) әзірлеудің өзектілігіне негіз болды.

2-бөлім. Тәрбиенің мақсаты, міндеттері

Тәрбие мақсаты: жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген еңбекқор, адал, саналы, жасампаз азаматты тәрбиелеу.

Міндеттері:

ата-ананың өсиетін тыңдауға, перзенттік парызын түсінуге, отбасы татулығы мен берекесін қадірлеуге тәрбиелеу;

ұлттық мұраны қастерлеуге; қазақ тілін, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, татулық, келісім, ынтымақ және ел бірлігін сақтауға, отаншылдық пен мемлекетшілдікке тәрбиелеу;

жақсылыққа, игілікке бой түзеуге, абыройлы болуға, ар-ұждан, намыс, жауапкершілік, мейірімділік, қамқорлық пен әділдік қасиеттерін жоғары ұстауға баулу және құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

денсаулықты қадірлеуге, салауатты өмір салтын ұстануға, ой тазалығына және эмоционалды тұрақтылыққа баулу;

табиғатқа, табиғи мұраға ұқыптылықпен қарауға және табиғи ресурстарды үнемді әрі тиімді қолдануға тәрбиелеу және еңбекқорлыққа баулу.

3-бөлім. Тәрбие құндылықтары

Бүгінгі өскелең ұрпақ тәрбиесі еліміздің болашақтағы жарқын келбетін айшықтайды. Құндылық адамның өмірлік ұстанымына, тандауына, шешім қабылдауына ұстын болатын көзқарастар жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді, оның іс-әрекетін, мінез-құлқын анықтайды.

Әдептілік, әділеттілік, мейірімділік, адалдық, отаншылдық, қамқорлық, жауапкершілік, еңбекқорлық, бірлік, ризашылық, бауырмашылдық, ұлттық мұра мен қазақ тілін қастерлеу, қоғам игілігіне қызмет ету, салауатты өмір салтын ұстану секілді қасиеттерді қалыптастыруға тұғыр болатын ұлттық мүдде, ар-ұят, талап құндылықтарын дарыту қажет.

Ұлттық мүдде құндылығы Қазақстанның мемлекеттілігін нығайтуға атсалысуға, оңтайлы имиджін қалыптастыруға, еліміздің мүддесіне, қоғам игілігіне адал қызмет етуге, ұлттық мұраға ұқыптылықпен қарауға және оны дәріптеуге, қазақ тілінің аясын кеңейтуге үлес қосатын, құқықтық, экологиялық мәдениеті жоғары ұрпақ тәрбиелеуге тұғыр болады.

Ұлттық мүдде құндылығын дарыту арқылы отаншыл, мемлекетшіл және намысшыл, мемлекеттік рәміздерді қадірлейтін, елінің тарихын құрметтейтін, ұлттық мұраны, мәдениетті дәріптейтін, құқықтық және экологиялық мәдениеті жоғары тұлға тәрбиелеуді көздейді.

Ар-ұят құндылығы этикалық принциптерді қалыптастыруға, өзін және өзгелерді құрметтеуге, өз ісіне жауапкершілікпен қарауға, мінез-құлықты нығайтуға және жауапты азамат болуға ынталандырады және мейірімділікке, еңбекқорлыққа баулуды көздейді. Өйткені білім де, ғылым да ерен еңбекпен келеді. Еңбек адам өмірінде маңызды. Адамның рухани дамуына, кәсіби әлеуетінің жетілуіне, қоғамдық сананы жаңғыртуға, ел экономикасын көркейтуге тұғыр болады. Ар-ұят құндылығы академиялық адалдық қағидатын қолдау, адал еңбекті құрметтеу, сөзіне берік, ісіне адал болу, отбасының, өз ортасының абыройын асыру, әдеп нормаларын ұстану, шешім қабылдай білу және жауапкершілікті сезіну, достарына, сыныптастарына, отбасы мүшелеріне қамқор болу, өзін отбасының, сыныптың, мектептің, қоғамның,

Отанның бір мүшесі екенін сезіну, мейірімділік таныту арқылы қалыптасады.

Ар-ұят құндылығы арқылы адалдықты жоғары бағалайтын, сөзіне берік, ісіне жауапкершілік танытатын, ата-анасына сүйіспеншілікпен қарайтын, достарын, сыныптастарын сыйлайтын, кішіге ізет, үлкенге құрмет көрсететін тұлға тәрбиелеуді көздейді.

Талап құндылығы өскелең ұрпақ бойында мәдениеттілік, табандылық, үнемшілдік, қанағат, ерік-жігер, таза ой мен адал ниетке тұғыр болады. Сол себепті талап құндылығы білім алушылардың сыни және креативті ойлау, жеке және командамен жұмыс істей білу, білуге, жаңаны тануға құштар болу, физикалық белсенді болу, салауатты өмір салтын ұстану, технологиялық және цифрлық дағдыларды ілгерілету, дұрыс қарым-қатынас орната білу, уақыт пен қаржыны тиімді жоспарлау дағдыларын дамытуға бағытталады. Талап құндылығы арқылы жан мен тән тазалығын сақтайтын, дұрыс тамақтану мәдениетін түсінетін, қоршаған орта тазалығын сақтайтын, ақпараттық, медиа және қаржылық сауаттылығы жоғары, ізденімпаз, жасампаз тұлға тәрбиелеуді көздейді.

4-бөлім. Тәрбие мазмұны

4.1 Туғаннан 6 жасқа дейінгі кезең

Туғаннан 6 жасқа дейінгі бала ата-ананың сүйіспеншілігіне ерекше құштар, айналасындағыларды ұстап көру арқылы тануға бейім, дербес, тәуелсіз әрекет етуге ұмтылады, байқап көруге қызығушылық танытады, көргенін қайталайды. Бұл баланың дамуына ата-ананың тікелей ықпал ететін кезеңі. Жетекші әрекет – ойын.

Туғаннан 6 жасқа дейінгі бала тәрбиесі бойынша ұсынымдар:

бесік-жырлары, арнау-тілек өлеңдер, өтірік өлеңдер, санамақтар, жаңылтпаштар мен мақал-мәтелдер, жұмбақтар, балалар айтысы және басқа да балалардың тілдік қарым-қатынас жасауына қолайлы халық ауыз әдебиетінің үлгілері мектеп жасына дейінгі бала тәрбиесінің құралы ретінде жүйелі қолдану;

балабақшада түскі (ұйқы) демалыс алдында оның жақсы ұйықтап, тынығуы үшін 0-3 жас аралығындағы бөбектерге бесік жырын (басқа да балаларға арналған жағымды әуенді әндер) тыңдату, ал 3 жастан асқан балаларға мейірімділік пен жақсылықты дәріптейтін ертегілер айту дәстүрін енгізу;

балалармен ертегі сағаттары, «Әжемнің ертегісі», «Бал бала» тіл ширату жобалары мен іс-шараларын жүзеге асыру;

Балалардың жас ерекшелігіне, қызығушылығы мен қажеттілігін ескере отырып ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарын, спорттық қимыл-қозғалыс ойындарын жүйелі қолдану ұсынылады.

4.2 6-10 жас кезеңдегі бала тәрбиесі

6-10 жастағы балалар жаңаны үйренуге ашық, білуге құмар, білім алуға ерекше ынталы, берілген тапсырманы дұрыс орындауға тырысады, кез келген әрекетті шын ниетімен орындауға ұмтылады, жан-жануарларға, табиғатқа қамқорлық танытуға белсенді, өзінен кіші балаларға мейірімділік көрсетуге бейім.

6-10 жастағы балалар тәрбиесі бойынша ұсынылады:

тәрбиелік іс-шаралардың мазмұны, форматы, көркемдік стилі, ұсынылу тәртібі қазіргі балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне, қызығушылықтарына, қабылдауына сәйкес болуы;

қысқа және ұзақ мерзімде іске асырылатын тақырыптық жобаларды жоспарлау арқылы тәрбие жұмысының жүйелілігін, бірізділігін, тұтастығын қамтамасыз ету;

халық ауыз әдебиеті үлгілері, көркем шығармалар тәрбиелік шаралар мен жобалардың мазмұнын қамтамасыз ететін дереккөзі ретінде қолдану;

бастауыш сынып білім алушыларының мінез-құлық әдебі мен өзін-өзі ұстау мәдениетін қалыптастыру құралдарының бірі ретінде қазақ халқының мақал-мәтелдерін, тыйым сөздерін қолдану;

ұлттық ойындарды («Асық ату» өткізу, Хан талапай, Арқан тартыс, Алтыбақан, Айгөлек, Белдесу, Саққұлақ, Тымпи, Тоғызқұмалақ) баланың физикалық, зияткерлік тұрғыдан дамуына ықпал ететін құралдардың бірі ретінде қолдану арқылы оның қолданыс аясын кеңейту;

әлеуметтік тәжірибелер арқылы адамдарға, жан-жануарларға қамқорлық және табиғатты қорғау аясында жасалған қайырымдылық іс-шараларына тарту, оларды әлеуметтік желілерде насихаттау ұсынылады.

4.3 11-15 жас кезеңдегі жасөспірім тәрбиесі

Жасөспірімдік кезең бала дамуындағы ерекше кезең. Бұл кезеңде бала өзін ересек, өз бетінше

шешім қабылдай алатын дербес тұлға ретінде көрсетуге ерекше ұмтылады. Олар еліктегіш, құрдастарының, достарының пікірлері маңызды деп санайды, тәуекелге барып, батыл қадамдар жасайды, мінез-құлқы жылдам өзгермелігін ескере отырып 11-15 жастағы балалар тәрбиесі бойынша ұсынылады:

тәрбие шаралары мен жобаларының мазмұнын, форматын, көркемдік стилін, ұсынылу тәртібін анықтауда жасөспірімдік кезеңдегі балалардың психологиялық ерекшелігін, қызығушылығын назарға алып, цифрлық технологиялардың жетістіктерін ескеру;

жас ерекшеліктеріне сай келетін классикалық көркем шығармалар мен көркем әдебиеттерді ұсыну; оқылған шығарма кейіпкерлерінің бойындағы адами қасиеттері мен жағымсыз әдеттерін талқылауға бағытталған кейстік жағдаяттарды шешуді ұсыну;

еліміздегі тарихи орындарға, ескерткіштерге экскурсия жасау, ел мен жер тарихы туралы деректермен танысу, театрға, музейлерге, мұрағаттарға, ұлттық парктер мен қорықтарға бару, виртуалды саяхаттар жасау немесе/және цифрлық технологиялардың жетістіктерін қолданып таныстыру;

ақын-жыраулар және ұлт зиялыларының, батырлардың, тарихи тұлғалар мен қоғам қайраткерлерінің өмір жолдарымен, олардан мирас болып жеткен мұралармен таныстыру;

тарихи, деректі фильмдерді талдау;

білім алушылардың мәдени және ұлттық мұраны насихаттау бойынша бастамаларына қолдау көрсету;

табиғатты қорғау, адамның әрекеттерінен туындайтын апаттардың алдын алу бойынша жобалар әзірлеу;

жобаларды жүзеге асыруға отбасын әлеуметтік әріптестікке тарту;

«Гаджетсіз демалыс» күндерін ұйымдастыру, кітап оқу, спортпен шұғылдану, табиғат аясында серуендеу шаралар ұйымдастыру ұсынылады.

4.4 15-18 жас кезеңдегі жастар тәрбиесі

15-18 жас кезеңінде білім алушылар жедел шешімдер қабылдап, тәуекелдерге барудан қорықпайды, албырттығымен ерекше және өз болашағы туралы ойланып, тәуелсіз шешім қабылдауға бейім болатындығын ескере отырып тәрбие жұмысын ұйымдастыруда ұсынылады:

ел мен жер тұтастығы мен ел тәуелсіздігін

кадірлеуге, ар-ұят, намысты жоғары ұстауға, адал еңбекпен қызмет етуге, қоғам игілігі үшін азаматтық белсенділік танытуға, жауапкершілікті саналы түсінуге, салауатты өмір салтын ұстануға басымдық берілуі тиіс;

отбасы алдындағы перзенттік парызы мен Отан алдындағы борышын түсінуге бағытталған әлеуметтік тәжірибелер мен жобаларға жастарды тарту;

халқымыздың ата-бабадан мирас болып қалған мұрасын дәріптеу мен ұлттық бірегейлікті сақтауда жастардың бойындағы рухты ояту, отаншылдық пен мемлекетшілдік сезімдерін арттыруға бағытталған шаралар ұйымдастыру;

отбасы құндылықтарын дәріптеуге, отбасын құруға жауапкершілікті түсіндіруге бағытталған іс-шараларға тарту;

адал еңбекті жоғары бағалауға, еңбек адамын құрметтеуге бағытталған іс-шараларға тарту, кәсіптік бағдарын дұрыс анықтауға қолдау көрсету ұсынылады.

5-бөлім. Тәрбиені жүзеге асыру тетіктері

Білім беру ұйымдарының барлық тәрбие жұмысының мазмұнында ұлттық мүдде, ар-ұят, талап сияқты құндылықтарды дарыту мақсатында оқыту мен тәрбиенің интеграциялануы қажет. Сондықтан білім беру ұйымдарында оқыту мен тәрбиенің тұтастығын қамтамасыз ету келесідей жүзеге асырылады: пәндік мазмұн; сынып сағаттары; сыныптан тыс іс-әрекеттер; отбасымен ынтымақтастық; үкіметтік емес ұйымдармен өзара әрекеттесу ұсынылады.

Пәндік мазмұн шеңберінде:

сабақ тақырыбының тәрбиелік мәнін ескеру және оның сабақ барысында жүзеге асырылуын қамтамасыз ету;

бастауыш сынып пәндері апталығын жоспарлау мен өткізуде ортақ тақырыптардың әлеуетін ескеру;

орта және жоғары сыныптарда пәнапталықтарын жоспарлау мен өткізуде жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға назар аудару қажет.

Сынып сағаттары:

сынып сағаттарының жылдық жоспарын әзірлеуде ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың бірізділігі мен жүйелілігін сақтау;

оқу жылының мерейтойлық күнтізбесін ескере отырып жоспарлау және оның жүзеге асырылуын қамтамасыз ету;

сынып сағаттары аптасына бір сағаттан мектептің сабақ кестесіне сай енгізілуі және уақытылы жүйелі түрде өткізілуі.

Сыныптан тыс іс-әрекеттер шеңберінде:

білім алушыларды белсенді іс-әрекеттерге тарту арқылы пән мұғалімдері мен сынып жетекшілерінің бірлескен жобаларын жүзеге асыру;

танымал, атақты тұлғаларға, оның ішінде мектепке аты берілген тұлғалар туралы тереңірек білуіне бағытталған іс-шараларды өткізу;

білім беру ұйымы орналасқан өлкенің танымал тұлғаларымен, еңбек ардагерлерімен және мектепті бітіріп, табысты еңбек етіп жүрген түлектермен кездесу ұйымдастыру ұсынылады.

Отбасымен ынтымақтастық шеңберінде:

білім беру ұйымдарында бала тәрбиесіне қатысты мәселелер бойынша ата-аналарға педагогикалық қолдау көрсету (тәрбие жұмысын жоспарлау, бірлесіп басқару әрі шешім қабылдау);

білім беру ұйымының әлеуметтік желілердегі (Instagram, Facebook, Телеграм) парақшасы арқылы ақпарат алушы ретінде ата-аналармен байланыс орнату;

білім алушылардың даму динамикасын көріп, сапалы кері байланыс беру мақсатында ата-аналар жиналыстарының жаңа форматтарын ұйымдастыру (педагогикалық консилиумдар, тренингтер, семинарлар, ашық есік күндері, ата-аналар конференциялары, дәрістер, педагогикалық қонақ бөлмелері).

Үкіметтік емес ұйымдармен өзара әрекеттесу шеңберінде:

білім беру ұйымының өз қажеттіліктеріне сәйкес іс-шаралар, жобалар ұйымдастыру;

жергілікті жердің көрнекті орындарында сабақ өткізу немесе іс-шаралар ұйымдастыру (музей, театр, өлкетану экскурсиялары, кәсіпорындарға бару).

Білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысында білім алушылардың ерекшелігін ескере отырып, интерактивті әдістерді қолдануға басымдық берілуі қажет. Интерактивті тәрбие әдістері – өскелең ұрпақтың тәжірибеге белсенді қатысуын, тәжірибе алмасуын қамтамасыз етеді. Сондықтан сынып сағаттарында топтық талқылаулар, рөлдік ойындар, проблемалық жағдайларды немесе кейстерді шешу, зерттеу жобалары, модельдеу, оқыту ойындары, дебаттар мен форумдар және басқада интерактивті әдістерді қолдау ұсынылады. Интерактивті әдістерді қолдану балалар мен жасөспірімдердің құндылықтарды

тереңірек түсінуіне және оларды күнделікті өмір жағдайында қолдануға ықпал етеді.

Тәрбие құндылықтарын дарытуда әлеуметтік тәжірибелерге, жобаларға білім алушыларды тарту маңызды. Өйткені, әлеуметтік тәжірибелер мен жобалар – бұл әлеуметтік мәселелерді шешуге, адамдардың өмір сүру жағдайын жақсартуға, қоғамды дамытуға және оған оң үлес қосуға бағытталған іс-шаралардан тұрады. Жобалар білім алушылардың сыни ойлауын, эмпатияны және қоғамдағы өзара әрекеттесу үшін маңызды әлеуметтік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған жобалар «Таза аула», «Жасыл мектеп», «Эковолонтерлер», «Экологиялық мониторинг», «Экологиялық туризм», «Үнемді тұтыну», «Қалдық заттарға екінші өмір сыйла», «Мектептегі энергияны үнемдеу», «Судың да сұрауы бар».

Білім алушылардың құқықтық мәдениетін дамытуға бағытталған жобалар практикалық жұмыстардан бастап ғылыми-зерттеу жобаларына дейінгі іс-шаралардың кең ауқымын қамтуы мүмкін. Олар: «Менің елім және менің құқығым», «Құқық-квест», «Заңға қосқан үлесім», «Жеткіншектің жеті жарғысы», «Заң мамандықтары». Бұл жобалардың барлығы білім алушыларға өздерінің құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ еліміздің құқықтық жүйесінің жұмысын түсінуге ықпал етеді.

Еңбекқорлыққа тәрбиелеу үшін келесі жобалар ұсынылады: «Қолөнер шеберханасы», «Еңбегі адал жас өрен», «Өзің жасап көр», «Аспаздық жоба».

Ар-ұят, намыс, адалдық, жауапкершілік сияқты құндылықтарды жетілдіру үшін мынадай тақырыптағы жобалар ұсынылады: «Бейбіт күннің қаһармандары», «Өнер мен құндылықтар», «Тарихқа құрмет», «Менің отбасымның өмірлік жолы», «Уақытты басқару және өзін-өзі ұйымдастыру».

Салауатты өмір салтының маңыздылығын түсінуі және денсаулықты нығайтатын әдеттерге дағдылануы үшін келесі жобалар тақырыптары ұсынылады: «Күнделікті пайдалы тағам», «Зиянды әдеттен аулақ бол», «Спорт және мен», «Қауіпсіздік және алғашқы көмек», «Психологиялық әл-ауқат және күйзеліске төзімділік», «Ұйқы және оның денсаулыққа әсері», «Экранға тәуелділік: жаман әдет», «Цифрлық гигиена».

Ұсынылған жобалар шеңберінде әдеби марафондар, квесттер, челленджер, пікірсайыстар, түрлі конкурстар, фестивальдер өткізумен қатар театрға, мұражайға және тарихи орындарға экскурсиялар ұйымдастыруға болады.

6-бөлім. Нысаналы индикаторлар және күтілетін нәтижелер

Спортпен шұғылданатындардың үлесі (2023 жыл – 85%, 2024 жыл – 86%, 2025 жыл – 87%, 2026 жыл – 90%).

Азаматтық және патриоттық деңгейін арттыру мақсатында ұйымдастырылған қоғамдық қызметке, оның ішінде білім алушылардың өзін-өзі басқаруы және дебаттық қозғалыс арқылы тартылған білім алушылардың үлесі (2023 жыл – 35%, 2024 жыл – 40%, 2025 жыл – 45%, 2026 жыл – 50%).

Білім алушылардың кітап оқу үлесі (2023 жыл – 59,7%, 2024 жыл – 65%, 2025 жыл – 75%, 2026 жыл – 80%).

Әлеуметтік жобаларға қатысу көрсеткіші (2023 жыл – 20%, 2024 жыл – 25%, 2025 жыл – 30%, 2026 жыл – 35%).

«Жеке қауіпсіздік», «Буллингке қарсы тұру мәдениеті» шараларына тарту (2023 жыл – 50%, 2024 жыл – 65%, 2025 жыл – 75%, 2026 жыл – 85%).

Күтілетін нәтижелер:

ата-анасын сыйлайды, перзенттік парызын түсінеді, «қара шаңырақ», «жеті ата», «тектілік» ұғымдарының маңызын бағалайды, отбасы татулығы мен берекесін қадірлейді;

отаншыл, мемлекетшіл, намысшыл, халқына адал қызмет етуді, мемлекет тәуелсіздігін және елі мен жерінің тұтастығын қорғауды борышым деп санайды және ұлттық мәдениетті құрметтейді, салт-дәстүрлерді біледі, оны сақтайды;

әр ісіне, қадамына жауапкершілікпен қарайды, әдепті және мейірімді, сөзіне берік, ісіне адал, кішіге ізет, үлкенге құрмет көрсетеді, ар-ұятты жоғары бағалайды;

жан мен тән тазалығын сақтайды, дұрыс тамақтану мәдениетін түсінеді, өз көңіл-күйін игере алады;

тұратын үйін, ауласын, қаласын таза ұстайды, қоғамдық орынға және қоршаған ортаға ұқыптылықпен қарайды, табиғатқа жанашыр және туған жердің қайталанбас ерекшелігін және оның бірегей болмысын таниды және адал еңбекті жоғары бағалайды.

Программа дополнительного образования «Сакральные объекты Западно-Казахстанской области»

Рекомендована для распространения среди педагогов ЗКО решением
Центра развития образования управления образования ЗКО,
протокол №2 от 31.03.2023 г.

ГУМАРОВА
Айгуль Абухановна
ПДО ЦДЮТиЭ педагог-исследователь
Бокейординского района, ЗКО

Аңдатпа

Қосымша білім беру бағдарламасы Батыс Қазақстан облысындағы қасиетті нысандардың тарихын зерттеуге арналған. Бағдарлама түсінік хат, негізгі мазмұны, күнтізбелік-тақырыптық жоспар, қорытынды және қосымшалардан тұрады. Өлкетану үйірмелерінің сабақтарына арналған.

Аннотация

Программа дополнительного образования предназначена для изучения истории сакральных объектов Западно-Казахстанской области. Программа состоит из пояснительной записки, основного содержания, календарно-тематического плана, заключения и приложения. Программа предназначена для применения на занятиях кружков по краеведению.

Кілт сөздері: Сакральные объекты ЗКО, Дадем ата, Даулеткерей, «Алаш», Хан Ордасы, Таксайская царица, городище Жайык.

Пояснительная записка

Материалы по популяризации и пропаганде краеведческих знаний среди обучающихся нашли отражение в методических рекомендациях «Модели воспитательной работы по проекту «Духовные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана», в рамках которого будет создан культурно-географический пояс святынь. Центр «Сакральный Казахстан» Национального музея РК определил список из 100 общенациональных сакральных объектов Казахстана. По Западно-Казахстанской области семь объектов включили в список сакральных мест Казахстана, среди которых городище Жайык, Хан ордасы, мавзолей Таксайской царицы, музей «Алаш», мавзолей Дадем ата, мавзолей Гумара Караша и мавзолей Даулеткерей.

Авторская программа направлена на изучение сакральных мест Западно-Казахстанской области. Особо почитаемые памятники природного насле-

дия, археологические и архитектурные памятники, религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения, сакральные места, связанные с историческими личностями, места, связанные с историческими и политическими событиями, станут неотъемлемым фактором в получении полных и глубоких знаний о своей малой Родине.

Цели авторской программы:

- расширение понимания географии культурно-географического пояса святынь Казахстана;
- ознакомление с сакральными местами Западно-Казахстанской области;
- воспитание духовно-ценностной и практической ориентации обучающихся.

Задачи авторской программы:

- выявление важности духовной стороны памятников, связанных с сакральной сутью святых мест – объектов паломничества и поклонения в консолидации нации;
- определение важности роли проекта «Духов-

ные святыни Казахстана - Сакральная география Казахстана» через участие в туристско-краеведческих экспедициях, слетах, проектных работах;

- формирование основ исследовательских навыков, создание условий для краеведческого образования обучающихся.

Межпредметные связи: краеведение, археология, история, литература, религиоведение.

Формы организации занятий: беседа, исследование, экскурсии, туристско-краеведческие экспедиции, практические и исследовательские работы.

Ожидаемые результаты:

Личностные результаты:

- формирование основ национальной идентичности, чувства гордости за свою Родину;
- формирование интереса к изучению и познанию сакральных мест Западно-Казахстанской области;
- формирование умения рассуждать, анализировать, делать выводы.

Метапредметные результаты:

- освоение способов решения проблем творческого и поискового характера;
- использование различных способов поиска, сбора, обработки, анализа, организации, передачи и интерпретации информации в соответствии с коммуникативными и познавательными задачами программы, в том числе умение фиксировать (записывать) и анализировать изображения, звуки, готовить свое выступление и выступать с аудио-, видео- и графическим сопровождением.

Предметные результаты:

- знание учащихся о сакральных объектах Западно-Казахстанской области;
- выделение значимости сакральных объектов для популяризации и пропаганды краеведческих знаний;
- описание и исследование сакральных объектов; Форма завершения курса:
- научно-исследовательские проекты;
- презентации;
- видеоролики;
- макеты;
- виртуальные экспедиции;
- туристско-краеведческие экспедиции;
- участие в слете юных краеведов и туристов;
- туристические маршруты по своему региону.

Основное содержание программы

1. Введение. (1 час) Урок 1.

Знакомство с общей структурой курса, его содержанием, формами и видами работ.

2. Городище Жайык (4 часа).

Теоретическая часть - 1 час. Представление о городище Жайык. Урок 2.

Ознакомление с историей городища.

Практическая часть - 3 часа. Создание макета, создание презентации в 3Д формате, видеоролика. Защита работ.

3. Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий, архитектурно-этнографический музей - заповедник Хан ордасы. (5 часов).

Теоретическая часть - 2 часа. Представление о музее-заповеднике. История каждого из музеев, которые входят в комплекс. Урок 3-4.

Практическая часть - 3 часа. Создание экспедиционного маршрута, создание макета, презентации в 3Д формате, видеоролика. Защита работ. Ссылка.

4. Мавзолей Даулеткерей. (3 часа)

Теоретическая часть - 1 час. Представление мавзолея Даулеткерей. Урок 5.

Практическая часть - 2 часа. Формы работы: эссе, составление макета, создание презентации. Защита работ.

5. Мавзолей Таксайской царицы. (4 часов)

Теоретическая часть - 1 час. Представление мавзолея Таксайской царицы. История находки Таксайской царицы. Урок 6.

Практическая часть - 3 часть. Создание презентации, макета, виртуальной экскурсии. Защита работ.

6. Музей «Алаш». (4 часа)

Теоретическая часть - 1 час. История создания музея «Алаш». Урок 7.

Практическая часть - 3 часа. Создание презентации, виртуальной экскурсии, туристическая экспедиция. Защита работ.

7. Мавзолей Дадем ата. (4 часа)

Теоретическая часть - 1 час. История возникновения мавзолея. Урок 8.

Практическая часть - 3 часа. Создание презентации, виртуальной экскурсии, макета. Защита работ.

8. Мавзолей Гумар Караша. (4 часа)

Теоретическая часть - 1 час. История возникновения мавзолея. Урок 9.

Практическая часть - 3 часа. Создание презентации, виртуальной экскурсии, макета. Защита работ.

9. Закрепление. (5 часов.) Итоговая научно - практическая конференция «Сакральные объекты Западно- Казахстанской области». Защита проектов.

10. Итоговое занятие (2 часа) Создание брошюры работ учащихся. Распространение в интернет-ресурсах.

**Календарно – тематический план программы курса
«Сакральные объекты Западно-Казахстанской области»
для учащихся 5-7 классов общеобразовательных школ
(36 часа, 1 час в неделю)**

№	Тема занятия	Кол-во часов	Теоретические виды занятий	Практические виды занятий
1	Введение. Обзор	1	Лекция.	Эссе
2	Городище Жайык	1	Презентация. Составление исторической справки	
3-5	Городище Жайык	3		Формы представления работ: презентация, видеоролик, создание макета городища.
6-7	Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий, архитектурно-этнографический музей-заповедник Хан ордасы	2	Презентация. Составление исторической справки	
8-10	Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий, архитектурно-этнографический музей-заповедник Хан ордасы	3		Формы представления работ: презентация, видеоролик, макет
11	Мавзолей Даулеткерей	1	Презентация. Составление исторической справки	
12-13	Мавзолей Даулеткерей	2		Формы представления работ: эссе, презентация, видеоролик, макет
14	Мавзолей Таксайской царицы	1	Презентация. Составление исторической справки	
15-17	Мавзолей Таксайской царицы	3		Формы представления работ: эссе, презентация, видеоролик, составление макет, виртуальная экскурсия.
18	Музей «Алаш»	1	Презентация. Составление исторической справки	
19-21	Музей «Алаш»	3		Формы представления работ: презентация, видеоролик, виртуальная экскурсия.
22	Мавзолей Дадем ата	1	Презентация. Составление исторической справки	
23-25	Мавзолей Дадем ата	3		Формы представления работ: презентация, видеоролик, составление макета, виртуальная экспедиция
26	Мавзолей Гумара Караша	1	Презентация. Составление исторической справки	
27-29	Мавзолей Гумара Караша	3		Формы представления работ: презентация, видеоролик, составление макета, эссе.
30-34	Закрепление	5		Итоговая научно – практическая конференция «Сакральные объекты Западно- Казахстанской области». Защита проектов.
35-36	Итоговое занятие	2		Создание брошюры работ учащихся. Распространение в интернет-ресурсах.
	Всего	36 часов		

Заклучение

Программа предусматривает ознакомление с сакральными местами Западно-Казахстанской области. Изучение материала приведет к формированию основ исследовательских, творческих навыков. Использование различных способов поиска, сбора, обработки, анализа, передачи и интерпретации информации станет созданием научно-исследовательских проектов, презентаций, видеороликов, макетов.

Программу курса могут использовать учителя как для подготовки в участии в научно-исследовательских проектах, конкурсах, слетах по краеведческому направлению.

Городище Жайык.

В 2001 году в 12 км. от современного Уральска уральскими археологами были обнаружены остатки крупных построек: зданий и мавзолеев. На основании проведенных археологических исследований было доказано, что этот город эпохи Золотой Орды, существовавший в XIII – XV вв. В этот период не только в Южном Казахстане, но и бассейне реки Урал появляются новые города и крупные поселения, среди которых и этот город, названный нами городище Жайык. (Рис.2) Это был важный административно-политический, военный и торгово-ремесленный центр. Вместо с городом Сарайшык оно составляет степную часть Великого Шелкового пути.

Развалины городища Жайык

Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий, архитектурно-этнографический музей-заповедник Хан-Ордасы.

Музей-заповедник был открыт на общественных началах 15 декабря 1962 года как Урдинский историко-революционный музей.

В 1967 году музей был причислен по статусу к государственным музеям, а в 1969 году размещен в здании казначейства. В 2002 году был расширен до уровня комплекса и назван «Бокейординским историко-музейным комплексом». С 2019 года получил новое название «Исторический комплекс «Бокей-Ордасы». С 2021 года став музеем-заповедником, получил новое название «Западно-Казахстанский областной историко-культурный, архитектурно-этнографический музей-заповедник Хан-Ордасы».

Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий, архитектурно-этнографический музей - заповедник Хан-Ордасы

Мавзолей кюйши Даулеткерей

Мавзолей известного кюйши-композитора, основателя лирического направления в искусстве кюев находится в 3 км от с.Хан Ордасы на родовом кладбище. Высота -7.8 м., диаметр – 4.5 м. автор и скульптор памятника-К. Демисинов. мавзолей построен в 2000 году.

Мавзолей Даулеткерей

Мавзолей Таксайской царицы

Комплекс курганов Таксай расположен рядом с посёлком Долинное на территории Теректинского района. В ходе проведенных раскопок, археологами области были обнаружены пять курганных комплексов. По словам исследователей древности, они впервые столкнулись с подобной находкой, поэтому к исследованию были привлечены представители научных кругов Германии, Японии и России.

В первый комплекс Таксай входят 6 земляных насыпей. В других двух курганах были найдены усыпальницы сарматских воинов, датируемые II и IV веками нашей эры. В шестом комплексе было раскопано весьма редкое и любопытное захоронение. Благодаря тщательной экспертизе останков и убранства усыпальницы, археологи пришли к выводу что здесь была погребена очень влиятельная

женщина-жрица кочевого сарматского народа. Ученые дали ей имя Алтын Ханшайым, что означает Золотая принцесса и это имя вполне оправдано. В погребении женщины было найдено множество золотых украшений, которые видимо покрывали облачение принцессы.

Мавзолей Алтын Ханшайым

Музей «Алаш».

В административном центре Сырымского района, поселке Жымпиты расположен музей-штаб Алаш-Орды. Именно здесь в 1918 году было образовано Западное отделение Алаш-Орды, которое возглавил Халел Досмухамедов. В музее детально воссоздана атмосфера того периода.

Музей «Алаш»

Мавзолей Дадем ата

Жумагазы хазирет, именуемый народом Дадем ата, родился в конце XVIII века и принадлежал к роду Тама. После обучения в мечети Кожа Ахмета Яссауи в Туркестане вернулся в родные края. Многие трактаты и философские письма Жумагазы хазирета были утеряны с годами. Но существует множество легенд о его удивительных способностях, а потому посетить кладбище святого в день приезжают более ста человек.

Мавзолей Дадем ата

Мавзолей Гумара Караша

Гумар Караш легендарный казахский поэт, философ, мастер фольклора, общественный деятель, публицист, был приверженцем политических взглядов алашординцев. Мавзолей выдающему казахскому поэту, фольклористу, общественному и религиозному деятелю, стороннику партии «Алаш» Гумар Караш был установлен и открыт в 2018 году, в Жанибекском районе Западно-Казахстанской области.

Мавзолей Гумара Караша

Список литературы:

1. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2021-2022 учебном году». – Нур-Султан: НАО имени Ы. Алтынсарина, 2021. Стр. 156. (www.nao.kz)
2. <https://iqar.kz/100-общенациональных-сакральных-объект>.
3. Уникальная находка - Алтын Ханшайым. О чем поведала Таксайская жрица? Дорога людей. <https://yandex.kz/video/preview/6755662498076261244>
4. <https://b2bis.kz/ru/putesh/48-svyatynya-dadem-ata-v-zko>
© www.b2bis.kz
5. Ишангалиев Р. Нарын шежире. Алматы, Арыс, 2006г.
6. Кенжалиев И. Букеевская орда. Орал, ЗКГУ им. М.Утемисова, 2001г.
7. Материалы из архива Бокейординского района.
8. Материалы Исторического комплекса «Бокей Ордасы».

Ұлы даланың дүбірі – домбыраның күмбірі

АХМЕТ Өмірзақ
Ақын,
Қазақстан Жазушылар
Одағының мүшесі
Алматы қ., ҚР

...Құрманғазының жолбарыстай жортып, Сарыарқадан салдыртып өтіп бара жатқаны, туған елін, жерін қымай артына қайта-қайта қарағаны, елсізде ерінің қасындағы домбырасын алып, Сарыарқаның күйін, алтын бесігінің жырын жырлағаны – елінен еріксіз кетіп, амалсыз алыс сапарға шыққанын көрсетіп тұр еді. ...Жиһанкез күйші – Құрманғазының басқа күйлері сияқты «Сарыарқасы» да боз үйде сапырулы қымыз ішіп отырғанда, еріккеннен шығарған күй емес. Бұл – өмірінің біте қайнаған бөлігі, өмірдің күйі, ызалы жүректің шығарған күйі еді. Бұл жай күй емес, халықтың қаһарлы үні еді. Тарихы еді қазақ халқының – «Сарыарқа»!

Ахмет ЖҰБАНОВ,
академик

Аңдатпа

Мақала қазақ халқы үшін аты ұлттың төлқұжатына айналған дара тұлғалардың бірегейі – Құрманғазы Сағырбайұлының өмірі мен шығармашылығы салыстыра, зерттей отыра жазылған. Ұлы күйші туралы туған жері мен туған жылы туралы келтірілген әртүрлі мәліметтерді салыстыра отырып, өз пайымдауын келтірген.

Аннотация

Статья написана на основе сравнения и изучения жизни и творчества Курмангазы Сағырбайұлы - уникальной личности, имя которого известна всему казахскому народу. Автор высказал свое мнение о великом кюйши, сравнив различные сведения о месте и дате рождения.

Кілт сөздері: Құрманғазы Сағырбайұлы, ұлт, музыка, күй

Ұлт ұлыларды тудырса, ұлылар ұлт мәртебесін көтереді, рухын асқақтатады. Белгілі бір ұлт туралы айтқанымызда қадау-қадау тұлғалардың есімі есімізге түсетіні содан. Қазақ үшін аты ұлттың төлқұжатына айналған дара тұлғалардың бірегейі – Құрманғазы Сағырбайұлы.

Халық «Күй атасы» деп атап кеткен ұлы күйшінің мұралары әлемдік музыка өнерінде қазақ сазының құдіретін таныта білді. Екі шекті аспаптан осыншалық әуенге бай, рухты шығармалар тудырған Құрманғазыны тірі кезінде көрген қазақтарды былай қойғанда, өзге жұрттың озық ойлы өкілдері де

ұлы композитордың талантына тәнті болған. Оның қуатты шығармашылық құдіретіне таң қалған. Мәселен, 1820 жылы Орал казак офицерінің отбасында дүниеге келіп, 19 жасында Оралдың әскери училищесін тәмамдап, 50 жасына дейін әскерде қызмет еткен, студент кезінде Мәскеу, Санкт-Петербург қалаларында болып, Еуропа мәдениетін бойына сіңірген, соңына 100-ден аса әдеби шығарма қалдырған қаламгер Никита Федорович Савичев өзінің естелігінде: «Өттең... Құрманғазының еуропалық білімі болғанда, оған музыка әлемінде тең келетін ешкім болмас еді-ау», – деп өкініш

білдірген екен. Дегенмен 1934 жылы халқымыздың дара тұлғаларының бірі, композитор, академик Ахмет Жұбанов қазақ ұлт аспаптары оркестрін құрып, оған Құрманғазы аты берілгенде, соңынан тағы бір тұлғалы музыкант, әлемдік дәрежедегі дирижер Шамғон Қажығалиев Құрманғазы күйлерін оркестрге лайықтап, жаңа тыныс сыйлағанда, оны тыңдаған дүниежүзінің музыка қайраткерлері Құрманғазы Сағырбайұлының музыка әлемінде теңдессіз тұлға екенін мойындаған-ды.

Күйшінің дүниеге келгені анық, бірақ...

Қазақтың көрнекті ақыны Қадыр Мырза Әли сонау кеңестік кезеңде жазған бір өлеңінде:

Біздің тарих – бұл да бір қалың тарих,
Оқулығы жұп-жұқа бірақ-дағы, – дегені бар еді.

Бұл – бірнеше ғасыр бойы өздері туралы өзгелердің жазғанынан біліп, өзін өзгелердің көзімен таныған халықтың басындағы қасірет болатын. Ұлт тарихындағы талай шындық айтылмай, ақтандақ күйде қалғасын тарихтың шындығы туралы әңгіме айту мүмкін емес заманда талай нәрсе бұрмаланды, талай нәрсе түбегейлі зерттелмей қалды. Сол кемшіліктің салқыны Құрманғазы Сағырбайұлына қатысты деректерге де тиген сияқты.

Кейінгі кезде Құрманғазы Сағырбайұлының туған-өлген жылдары мен туып-өскен жері жайында қайшылықты пікірлер көріне бастады.

Қазір Уикипедияны қарасаңыз туған жылын 1818 жыл, қайтыс болған кезін 1889 жыл деп көрсетіп тұр. Осыған байланысты болса керек, 2018 жылы ұлы күйшінің туғанына 200 жыл толды деген мәліметтер түрлі БАҚ беттерінде көрініп жатыр. Расымен биыл ұлы күйшінің туғанына екі ғасыр толды ма?

Жасыратын несі бар, Құрманғазы Сағырбайұлының өмір сүрген кезі туралы осы кезге дейін түрлі пікірлер айтылып, нақты бір тоқтама келе қоймағанымыз себепті оның мерейтойларын өткізуде өкінішті жағдайлар орын алғаны белгілі. Тіпті, Құрманғазының туғанына 175 жыл толуы Атырау облысында 3 рет атап өтіліпті. Ұлы күйші бір жерде 1806 жылы туған деп жазылса, тағы бір жерде 1818 жылы туған деген мәліметтер баспасөзде айтылып, кітаптарға кіргізілген. Мәселен ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты 2000 жылы «Атамұра» баспасынан шығарған көптомдық «Қазақстан тарихының» 3-томы, 554-бетінде Құрманғазы Сағырбайұлы «1806 жылы туып, 1879 жылы дүниеден өткен» деп жазылса, «Мектеп» баспасынан 2004, 2012 жылда-

ры шыққан, 8-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» оқулықтарында (авторы Жанұзақ Қасымбаев) күйшінің өмір сүрген уақытын 1818-1889 жылдар деп көрсеткен. Ал ҚР Ұлттық энциклопедиясының 6-томында (Алматы, 2004); «Арыс» баспасынан шыққан «Құрманғазы» атты жинақта (Алматы, 2004 ж. құрастырушы М.Ізімұлы), 2016 жылы «Мектеп» баспасынан шыққан 8 сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» (авторлары Ж.Қасымбаев, Т.Омарбеков) оқулығында Құрманғазының туған жылы 1823 жыл деп берілген. Ең бастысы қайтыс болған жылы қилы деректерде әртүрлі көрсетілген. Нақты шындық қайсысы? Біздіңше, бұған Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры Амангелді Шамғоновтың ult.kz сайтында жарияланған мақаласындағы мына пікірлер толығырақ жауап берсе керек:

«XX ғасырдың 90-жылдарында-ақ ұлы сазгердің туған, қайтыс болған жылдары толықтай анықталды. Осы мәселе төңірегінде шұғылданғандардың ішінен архив қызметкері Мақсат Жолжановтың еңбегін ерекше айтқан жөн болады. Ол Астрахань облысының мемлекеттік архивінен 1882 жылы Астрахань облысына қарасты Краснояр түрмесінде отырған Құрманғазы Сағырбайұлының есімі тұсынан оның ұлтын, сотталу себебін, үкімін, жаза мерзімін, жасын көрсететін дерек тапқан. (АОГА, 203-қор, 629-іс, 21, 31-парақтар). Сол деректерде Құрманғазы 1882 жылы 59 жаста деп көрсетілген. (1882-59=1823). Олай болса, Құрманғазы Сағырбайұлы 1823 жылы дүниеге келген. Ұлы күйшінің құлпытасында оның 73 жас өмір сүргені жазылғаны белгілі. Олай болса, 1823+73=1896. Сөйтіп, архивтік деректер бойынша Құрманғазы Сағырбайұлы 1823 жылы туып, 1896 жылы қайтыс болған». Дегенмен мәселенің нүктесін сол кезде ҚР Ұлттық Ғылым Академиясына қарасты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында құрылған арнаулы сараптау комиссиясы қойды. Сол комиссияның шешімі төмендегідей:

«ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты халық композиторы Құрманғазы Сағырбайұлының туған, өлген жылына қатысты сарапшылық комиссияның қорытындысын хабарлайды. Архив деректері мен зерттеушілер М.Жолжанов, И.Кенжалиев, Қ.Жұмалиев, Ұ.Рахметуллиннің пікірлерін мұқият сараптай отырып, халық композиторы Құрманғазы Сағырбайұлы 1823 жылы туылып, 1896 жылы дүние салған», – деген қорытындыға келді».

Ал енді ұлы күйшінің туған жері туралы айтар болсақ, бір деректе «Құрманғазы Сағырбайұлы Атырау облысы, Құрманғазы ауданында дүниеге келді» десе, тағы бірінде «Батыс Қазақстанның

Жаңақала ауданында туды» деп жазылып келеді. Бұл деректерді ұсынғандар – Құрманғазының өмірін зерттеген композитор, академик Ахмет Жұбанов пен тарихшы ғалым Исатай Кенжалиев. Сол сияқты туған жерін «Бекетай құмы» деп есептейтіндер бар. Ал жазушы Өтепберген Әлімгереев «Құрманғазы» деген кітабында («Арыс» баспасы, 2012 жыл): «Шындығында күйші Құрманғазы ауданының Жиделі құмында туылған. Бөбек деген жерде Сағырбай қыстауының (Құрманғазы емес), сондай-ақ 6 жасынан Шақбала, Өтешқали байлардың қозысын бақса, олардың қыстау орындары әлі бар», – дейді. Негізінде бұл деректердің жаны бар екен. А.Жұбанов «Құрманғазы» деген зерттеу кітабында күйшінің 6 жасында Шақбала деген байдың қозысын баққанын айтып өткен екен. Осыны әрі қарай дамытқан Ө.Әлімгереев әлгі кітабында Құрманғазының артынан қудалау көбейіп, түрме төріне көбірек қонақтаған соң қоныс өзгертіп, Жаңақаланың 16-ауылына қарасты Көктерек жерінде біраз тұрған соң, аз ғана уақыт Шортанбайда, одан Астраханнның Сахмасына («Султановка» деген мекен) көшіп келгенін айтқан. Астрахань түрмесінен қашып шығып, Мақаш әкімнен (Мұхамбетжан Шолтырұлы Бекмұхамбетов. 1830 – 1904) басына бостандық алуына көмек сұрап барғанда ол: «Сіз енді Жиделіні ұмытыңыз, өйткені Ордада әлі күнге жабылмаған ісіңіз жатыр. Сондықтан ол жаққа аяқ бассаңыз тағы да ұстап, қамайды. Қалған өміріңізге қолайлы жер Астраханнның теңіз бетіндегі мың аралдың бірі, ауылдастарыңыздың арасы – Сахма болып табылады. Керек болса, мен Уақытша кеңестің басшысы генерал-губернатор Лазаревскийден «Құрманғазы енді ешкімге де зияндық істемейді, өзім кепіл боламын» деген анықтама алып берейін», – (А.Жұбанов, Құрманғазы, 1978 ж) депті. Осындай жайларды елеп-екшей келе Ө.Әлімгереев: «...осы жайларды болашақта нақтылап, жүйелеп, нүктесін қою керек. Әйтпесе, әлі күнге Құрманғазыны атыраулықтар бізде, ал батысқазақстандықтар болса өздерінде туған деп есептейді. Бірақ Жаңақалада жүрген қызылқұрттардың (Құрманғазының руы. – А.Ө) ел құрып, су құрып, Астраханнның әр жағы, теңіз қолтығына тығылып несі бар, одан суы, нуы бар Көктерегі мен Фокейінде жүре бермей ме? Қазыны (Құрманғазының ұлы. – А.Ө) өзінен бұрын Астрахан бойында балықшылық қызметке орналастырып, өзі ту анау Манаштың Есқұлынан қыз алып, түтін түтетіп қайтесі?

Оған қос ел қариялары аузында Құрманғазы әбден қартайып, әлі бітіп, күші азайған тұста алыстағы Алтынжардан жер түбіндегі қандастарына:

Қошалақ, Бесшоқы мен Жиделілер,

Мені де не дейді екен елдегілер.

Мекенім осы күнгі Сахмада,

Дұғай сәлем атажұрт пенде білер, – деп сағыныш саздарын жолдапты деседі.

Ойлап көріңізші, Жаңақаланың Жиделісінде дүниеге келген Құрекең болса, бір жақтағы Қошалақ пен Бесшоқыны жырға қосып, сағынатындай несі бар?!», – деп пікірін дәлелдейді. Демек, Құрманғазы Сағырбайұлы 1823 жылы Атырау облысы Құрманғазы ауданының Жиделі құмында дүниеге келіп, 1896 жылы Ресейдің Астрахань облысының Алтынжар деген жерінде дүние салды деуге негіз бар. Ұлы тұлғалар жайында дұрыс деректің берілуі – ұлтымыздың, мемлекетіміздің тарихы үшін өте маңызды.

Тағдырдың бас имеген дырауына

Әр заман өз алыбын тудырады. Өйткені заманның ауыртпалығы жігерсізді жаншып тастаса, қайсарларды қатайта түседі. Шарболатты қайраған сайын өткірлене түсетіні секілді, қайсар таланттар дәуірдің дауылынан шабыт алып, өлмес туындыларды дүниеге әкеледі. Аласапыран тұста дүниеге келіп, өз кезінің оқиғаларын жырға қосу арқылы рухты жырларымен халқына жігер берген Махамбет ақын секілді Құрманғазы да бойына сіңген қазақтың күй өнерімен артына өлмес туындылар қалдырды.

Ұлы күйші ес жиып, етек жауып, оң-солын тани бастаған кез – қазақ халқының Ресей империясының бұғауынан шыққысы кеп, бұлқынып жатқан кезі еді. Қазақ халқының хандық құрылымы бітуге таяу, Құрманғазы туып-өскен қазақ елінің батысындағы соңғы хан – Бөкей Ордасының соңғы ханы, Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі Бөкейұлы Жәңгірдің хандық кезеңі аяқталуға жақын қалған шақ еді. 1830 жылы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған шаруалар көтерілісіне қатысқандардың ішінде Құрманғазы да болды. Сол көтерілісте азаттық үшін алысып, хан төккен халықты өз көзімен көрген ұлы күйші «Кішкентай» атты күй шығарады.

Исатай-Махамбет көтерілісі жеңілген соң жұрт қатты қудаланып, жазалауға ілінеді. Солардың қатарында Құрманғазы да өкіметке қарсы шыққан адам ретінде 1857 жылы түрмеге отырғызылады. Бірақ Сібірге айдалайын деп жатқан жерінен түрмеден қашып шығады. Алайда ұзамай тағы ұсталып, Орынбор түрмесіне қамалады. Бұл жолы оны генерал-губернатор Перовский қолдап, қамаудан босайды. Еркіндікке шыққан Құрманғазы түрме тақырыбына «Пәбеске», «Қайран шешем», «Перовский маршы», «Ертең кетем», «Кісен ашқан», «Терезеден-есіктен», «Түрмеден қашқан», «Арба соққан», «Бұқтым-бұқтым», «Не кричи, не

шуми», «Машина», «Аман бол, шешем, аман бол», «Бозқаңғыр» деген күйлерін шығарып, басынан өткен жайларды күй тілімен сөйлетеді. Заманның басқа салған зобалаңын осылайша музыкамен жеткізген Құрманғазы болған жайлар туралы күңіренген шындықты күмбірлеген домбырамен кейінгілерге аманаттап кетті.

Үлкен дарындар ақиқатты айтамы деп, қасіреттің тереңіне шым батып, күңірене бермейді, нағыз шындықты өмірге ғашық жүректің дүрсілімен де жеткізеді. Бұл жағынан алғанда Құрманғазының «Адай», «Сарыарқа», «Балбырауын», «Серпер», «Қызыл қайың», «Ақсақ киік», «Төремұрат», «Қуаныш», «Ақжелең» секілді күйлері адам рухының асқақтығын танытатын, тыңдаушының жігерін оятамы, серпілдіретін шығармалар. «Жігер», «Ақбай», «Кішкентай», «Көбік шашқан» секілді күйлері үлкен философиялық мәні бар, мағынасы терең туындылар. Ол күйлер – тағдырдың талқысына, өмірдің қаталдығына музыка арқылы берілген жауап, жан шырылының белгісі. Ал «Алатау», «Демалыс», «Амандасар», «Айда, бұлбұл, Айжан-ай», «Бас Ақжелең», «Ұзақ Ақжелең», «Ойбай, балам», «Терісқақпай», «Лаушкен», «Саранжап» секілді көңілге ой салып, қиялды шарықтататын күйлері өз алдына бір әлем.

Қазақтың аспапты музыка өнерінің классигі Құрманғазы Сағырбаев шығармалары – оны суреткер ретінде даралап көрсетуге мүмкіндік береді. Ол бір емес, бірнеше ұрпақтың тағдырына ықпал-әсерін тигізген концептуалды күйші. Оның жан-жақты, сан қырлы дарыны күй әуезін алуан түрлі сарынмен әрлеп, қазақтың ұлттық музыкасында бар күллі стильді қамтыды. Оның музыкасының жай ғана музыкалық мақсатта құрылмай, өмірлік дерегі бар ойларды күй қылып шалқытып, табиғи қалпымен сөйлеугі – халықтың жүрегіне жол тапты.

Құрманғазының асқақ рухты күйлері ешқашан ойын-сауықта жәй көңіл көтеретін музыка болып қалған емес, керісінше ғасырлар бойы халқының еңсесін көтеріп, қалғып бара жатқан рухты түртіп оятатын намыстың оты болды. Себебі оның күйлерінің бойында азаттыққа ұмтылған халықтың арманы мен үміті, мақсаты мен ұмтылысы тұрды. Оның арқа қоздырар «Адайы» мен сарқырамадай «Сарыарқасы» шертілгенде елдің делебесі қозып, жүрегі тулап тұратыны содан.

«Кім қаншама шексіз сүйсе отанын, Оның тар-тар азабы да соншама» деп Жүмекен Нәжімеденов айтпақшы, үлкен қасіреті жоқ елден ұлы тұлғалар шықпайды. Халқының басынан өткен дауылды жылдарда – он тоғызыншы ғасырдың бас кезінде туып, сексенінші жылдарында дүниеден өткен Құрманғазының өмірінің көбі қуғында өтті. Бірақ

соққан сайын шындала түсетін шарболат сияқты көшпелі елдің қайсар ұлы өзінің «Аш бөрі» деген өлеңінде айтқандай:

Ас жетер көңіл жетсе бір ауылға,

Іс етер жігіт қайда бұл қауымға.

Қайтпаған қалың жаудан Құрманғазы,

Тағдырдың бас иемейді дырауына, – деп өзін асқақ ұстады. Халқының мұңын мұндап, жоғын жоқтады. Тәлкекке салғысы келген тағдырдың қысастығына бас иемейді. Сонысымен өзінің де, елінің де мықтылығын танытқан Құрманғазының өнері де, өмірі де өзі сүйген қара орман халқына қайсарлықтың, батылдықтың үлгісі болды.

Күйлерде тарих бар, өмір бар

Талант – қанша ерекше құбылыс болса да, оның нәр алар тамыры бар, тамыр тартар тереңі бар нәрсе. Сондықтан ол тақыр жерден өсіп шықпайды. Құрманғазының көзін ашқан, оның өнеріне тірек болған батыс күй мектебі. Ол Байжұма, Баламай-сан сияқты дәулескер күйшілердің өнерін өнеге тұтып, қазақ күй өнерінде жалғыз-ақ күйімен танылған Соқыр Есжан секілді күйшіні көріп, Ұзақ күйшіні ұстаз тұтқан. Кезінде көптеген күй шығарып, мықты күйші ретінде танылған Ұзақ күйшіден бұл күнге «Ақжелең» атты бір-ақ күйі жеткен. Бірақ ол күдіретті Құрманғазының ұстазы ретінде тарихта қалды. Сол секілді Құрманғазының атақты күйші Дәулеткерей Шығайұлымен кездесуі екі ұлы музыканттың өнеріне игі әсерін тигізген. Оны ел аузында әлі күнге дейін айтылатын күй-аңыздарынан білуге болады. Мысалы, Дәулеткерей мен Құрманғазы кездескенде күй тартысады. Алдын Дәулеткерей бір күй тартып, оның атының «Бұлбұл» екенін айтады. Содан соң Құрманғазы бір күй тартқанда Дәулеткерей: «Мынауыңыз «Бұлбұлдың құрғыры» болды ғой», – деген көрінеді. Құрманғазының бір күйі расымен де солай аталады.

Қазақтың өзіне тән ерекше өнерінің бірегейі – күй өнері десек, соған байланысты айтылатын әңгіменің бірі – күй аңызы. Күй аңызы талай ғасырдан бері күй өнерінің мән-мағынасын түсіндіріп келе жатқан ерекше жанрдың бірі. Оның басты ерекшелігі – күйлер мен күйшілер туралы қызықты деректер жеткізумен бірге күй жанрында шыққан музыкалық шығармаларды танып-талдауға мүмкіндік береді. Құрманғазы туралы айтылатын күй-аңыздары мен оның күйлерінің қалай туғаны жайында әңгімелер көп.

Құрманғазының әйгілі «Аман бол, шешем, аман бол» деген күйі жайында мынадай әңгіме бар. Құрманғазы түрмеден қашып шығып, үйіне келіп, енді ғана анасы Алқаға маңдайын иіскетіп, сағынышын басып тұрғанда сол бойда қуғыншылар

жетіп келіп, күйшіні тұтқындаған көрінеді. Жасауылдар қолына кісен салып әкетіп бара жатқанда, тым құрыса бір күн анасының жанында болуға мұрсат бермеген тағдырға налып, шарасыздықтан Құрманғазының көзінен жас шығып кетсе керек. Сонда қайсар ана баласының жағынан тартып жіберіп: «Менің ұлым ер деп жүрсем, ез бе едің? Дұшпаныңның алдында көзіңнің жасын көрсетпе!», – депті. Осылайша рух берген анасына риза болған күйші «Аман, бол, шешем аман бол... аман бол, шешем, аман бол...» деп тоқтаусыз ыңылдап бара жатыпты. Кейін осы бір ауыз сөз бүкіл күйдің бойында тоқтаусыз қайталанып, ерекше пішінді күй өмірге келген деседі.

Жалпы, Құрманғазының әр күйінің тарихы бар. Мысалы «Кісен ашқан» күйі. Құрманғазыны босату жайында берілген Перовскийдің бұйрығы орындалмай, түнде айдап бара жатқан конвойды қағып жіберіп, қашып кетеді. Таң ата бір малшы қазақтың үйіне жетіп құлап, олар күйшіні тамақтандырып, жарасын емдейді. Біраз тыныққасын Құрманғазы домбыра алдырып, бірнеше күй тартады. Ең соңғы күйінде кайғының үні шыққанын білгендер күйдің атының «Кісен ашқан» екенін айтады. Осының бәріне бұрын түрмеден қашқан кездегі оқиғалар себеп болған екен. Құрманғазы түрмеде достасқан Лавочкин саяси көзқарасы үшін қамалған көрінеді. Соған бір күні анасы тамақ әкеліп, ішінде болат кескіш ара барын ыммен жеткізеді. Сөйтіп, түнде Лавочкин екеуі түрме бақылаушысының көмегімен қашып шығады. Содан бір сайдың бойына келіп, кісенін шешіп отырғанда осы күйдің әуені ойына келген екен. Ал Лавочкиннің анасына «Лаушкен» деген күйін арнапты.

Құрманғазы туралы осындай әдемі аңыздармен қоса кейде бұра тартушылыққа жол беретін әңгімелерді айтып жүргендер аз емес. Соның бірі Құрманғазының «Адай» күйі туралы. Кейінгі кезде, қайдан шыққаны белгісіз, біреулер «Адай» күйін Ақмаңдай деген қыз шығарыпты дегенді де айтады. Ал шындық қалай? «Адай» күйіне байланысты күй-аңыз мынадай: Құрманғазы бірде Каспий маңында жолаушылап келе жатып, бір ауылға түседі. Құдайы қонақ болып төрде отырған күйші керегенің басында ілулі тұрған үкілі домбыраға көзі түсіп, бұл үйде өнерпаз жанның барын біледі. Сынамақ үшін домбыраны алып, бұрауын теріс келтіріп, қайта орнына іліп қояды. Біраздан кейін кемпір-шалға еріп, бір жас қыз келеді. Келеді де домбырасын қағып көріп, «мына домбыраға кім тиген» деп қайта бұрап, бір күйді тартады. Сонда Құрманғазы: «Шырағым, күйдің шоғын емес, боғын тарттың-ау» деп бір күй тартыпты. Ол күй «Адай» күйі екен.

Жалпы, Құрманғазы күйлері жайында аңыз да,

әңгіме де көп. Тек олардың бәрін бірдей келтіріп отыру мүмкін емес. Біздің бұл орайда айтпағымыз – ұлы күйшінің әрбір күйі өмірмен, халықпен тығыз байланысты.

Музыка зерттеушілері Құрманғазы жалпы 300-ден аса күй шығарған, тек соның 60-қа жуығы осы заманға жеткен дейді. Демек біздің тыңдап жүргеніміз ұлы музыканттың шығармаларының бестен біріндей ғана екен. Соның өзі бір халықты әлемге танытуға жараса, одан асқан ұлылық бар ма?!

Құрманғазыны дәріптеу – ұлтты дәріптеу

Кейінгі кезде ұлт рухын көтерген әйгілі тұлғалар жайында қыңыр әңгімелер қисық ауыздардан естіліп қалады. Әрине, заман өзгеріп, дәуірлер алмасып жатқанда бұрынғының кейбір нәрселері жаңа заман талабына жауап бермей қалып жататыны бар. Бірақ жаңашылдықтың жөні осы екен деп, тиянағы аз, негізі жоқ пікірлерге үйір болу – жаңашылдыққа ұмтылған жаңа заман адамын парасатты қылып көрсетпейді, керісінше, руханиятқа зиянын тигізеді.

Бізде Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптары оркестрі, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы секілді ірі өнер мекемелері бар. Алдыңғысының құрылғанына 84 жыл, соңғысының ашылғанына 74 жыл болды. Біріншісі – құрылған кезінен бастап, екіншісі – ашылғанына бір жылдан кейін Құрманғазы Сағырбайұлы есімін иеленді. Ол ұлы күйшіге деген қазақ халқының шынайы құрметі болатын. Сондықтан халық Құрманғазыны «Күй атасы» деп атайды. Міне, біреулерге осы «Күй атасы» деген дәреженің Құрманғазыға байланысты айтылуы ұнамайтын секілді.

Құрманғазы да өзінен бұрынғылардан үйренді, өнегесін алып, ұстаз тұтты. Бірақ түптің-түбінде алдыңғылардан өнерінің ауқымдылығымен, тереңдігімен озды. Демек, Құрманғазыны «күй атасы» деуде тұрған еш әбестік жоқ, керісінше өте орынды. Өйткені Құрманғазының артына мол мұра қалдырғанын былай қойғанда өз дәуірінде Көкбала, Меңетай, Меңқара, Сүгірәлі Торғайбай, Шора сынды домбырашыларға әсер етіп, Дина Нұрпейісова, Ерғали Есжанов, Мендіғали Сүлейменов секілді шәкірттер қалдырған. Оның күйін бүгінге жеткізуде Мұрат Өскінбаев, Құбыш Мұхитов, Қали Жантілеуов, Оқап Қабиғожин, Рысбай Ғабдиев секілді күйшілер, шебер музыканттар тер төкті. Күйлері оркестрлермен орындалып, әлем жұртының назарын аударып жатыр. Бұның бәрі Құрманғазының ұлтымыз үшін қандай құрметке ие екенінің көрінісі.

ӘБІЛШЕЙСОВ
Жәнібек Тастайбекұлы
М. Өтемісов ЖОББМ, ҚББП-і,
Ақжайық ауд. БҚО

Ұлы даланың ұлық перзенті – Жапарберді батыр

(Облыстық «Менің Отаным – Қазақстан»
туристік-өлкетану жасақтары слетінің
«Туризм-спорт, денсаулық, демалыс»
номинациясы бойынша I орын алған жұмыс)

ҚАЙЫРЖАН Азлита
М. Өтемісов ЖОББМ-нің
8 сынып оқушысы
Ақжайық ауд. БҚО

Аңдатпа

Ғылыми жобада жазылған кіші жүздің би, батырларын зерттеп, оның ішінде Жапарберді батырға қатысты деректерді нақтылаудың маңыздылығы жоғары. Зерттеу барысында халық жадында сақталған мұраларымыз негізінде батыс өңірінде өмір сүрген батыр, би, жырау тұлғалар туралы, олардың ата-тек шежіресі мен тарихына қатысты біраз мақалалар мен еңбектері салыстырылып, фольклорлық мағлұматтар кеңінен пайдаланылған. Жобада тоғыз батыр туралы жан-жақты деректер жинақталған.

Жоба өлкетанушыларға, қосымша білім беру педагогтарына, үйірме жұмысына бағытталған.

Аннотация

Большое значение имеет изучение биев, батыров Младшего жуза, описанное в научном проекте, в том числе уточнение данных, касающихся батыра Жапарберды. В ходе исследования были сопоставлены некоторые статьи и труды о батырах, биях, жырау, живших в западном регионе на основе наследия, хранящегося в памяти народа, их родословной и историей, широко использованы фольклорные сведения. В проекте собраны исчерпывающие данные о девяти батырах.

Проект ориентирован на краеведов, педагогов дополнительного образования, кружковую работу.

Кілт сөздері: Есболай би, Итемген батыр, Қара батыр, Дәрі батыр, Есет би, Табылды батыр, Құлбарақ батыр, Жапарберді батыр Мәтенұлы Кескір-Көбен батыр

Басы, жалғасы келесі санда

Тақырыптың өзектілігі. Әр халықтың тарихында ұлтты ұйыстыруға, сақтап қалуға, өрлеуіне себепкер болған жекелеген тұлғалар, ақыл иелері мен батырлары кездеседі. Қазақтың ұлт ретінде қалыптасып, мемлекеттілігін дамытып, оны сақтап қалуда батырлардың қосқан үлесі, жанкешті іс-әрекеттері өлшеусіз. Қазақ батыры қай кезеңде де ол елінің, жұртының біртұтастығы үшін, тәуелсіздігі үшін қызмет етті деп айта аламыз. Батыр әр халықта болады. Бірақ оның функциясы бәрінде бірдей емес. Тарихи аспектіден қарағанда қазақ батыры білек күшінің ғана иесі емес. Ол – әрі жауынгер, әрі қолбасшы,

стратег, әрі саясаткер, ел билеуші әрі дау шешетін сөз адамы, кедей-кепшіктің сөзін сөйлеп, жетімін жарылқаушы.

Батырлар тарихына қалам тартқан тарихшы К. Есмағамбетовтың: «Отандық тарих ғылымында қазақ батырларының елі мен жері үшін қан майданда жаулармен шайқасқан жанкештілік күресін, оның халық тағдырындағы орнын көрсетуге әлі күнге дейін толық мән берілмей келеді. Бұл, ең алдымен кеңес заманында батырларды «үстем тап өкілдеріне» жатқызған кеңестік идеология мен тарихнаманың салқыны болса, екіншіден, өзіміздің ұлттық идеологияны қалыптастырудағы салдыр-салақтығымыздың, «жайбасарлығымыздың» салдары екендігі анық»,

– деген пікірінің өзі батырлар тарихын зерттеудің өзектілігін көрсетеді [1].

Ал сол батыр дегеніміздің өзі қандай мағынаны береді? Бір сәт ғылыми әдебиеттерге назар аударсақ, атақты тарихшы Е.Бекмаханов өзінің «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» деген еңбегінде «Батыр» деген сөз «бағадур» және «бакхатур» деген түрік сөздерінен шыққан. Қазақ халқы тарихының сонау алғашқы дәуірінде-ақ қазақ даласы сыртқы жаулардың шапқыншылығына ұшыраған кезде оларға қарсы күресі үшін өздерінің қолбасшылары бар арнаулы жасақтар құрыла бастады. Осы жасақтардың шайқастарда ерекше көзге түскен жетекшілерін қазақтар «Батыр» деп атады. Қазақ және басқа түркі тілдерде «Батыр» сөзі «Күрескер», «Қаһарман», «Ер», «Ержүрек», «Жаужүрек» мағыналарын береді» [2] деген екен. Ендеше, батыр сөзі ел, Отан қорғаушыларға арналады.

Атам Қазақ: «Кіші Жүзді найза беріп жауға қой» деп тегін айтпаған. Шұрайлы Еділ-Жайық бойын мекендеген біздің елдің жеріне қызыққан басқыншы халықтар аз болмаған. Ойдың орысы, қырдың қалмағы қырғын салып, Хиуалықтар мен Түрікпендер түтіп жегісі келіп, Қызылбастар да қырын қарап, ақпатшаның айдап салуымен башқұрттар мен басқа ұлттар да бізді барымталауға тырысқанда байрағын жықпай, аруағын қашырмай, ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен осы жердің негізін қорғап қалған бабалар ерлігі біздің мәңгілік мақтанышымыз болмақ.

Маңғыстаулық шежіреші Өмірзақ Озғанбай ағамыздың сөзімен айтсақ: «Орыс тарихшысы А.Левшиннің айтуынша, қазақтар жоңғарлардан соққы жеп, ауыр шығындарға тап болса, Еділ бойындағы қалмақтардың, башқұрттардың және Жайықтағы қазақ-орыстардың үнемі шабуылына ұшырап отырған. Сондықтан да болар, өткен ғасыр басындағы қазақ зиялыларының алдыңғы легінен көрінген ғұлама ғалым Халел Досмұхамедов «Кіші жүздің 150 жылдай тарихы қанмен жазылған» деуі тарихи құжаттарды терең зерттеу барысында туған ой. Халқымызды қан қақсатқан жоңғар шапқыншылығы 200 жылдан аса уақытқа созылды. Одан кейінгі жылдарда халқымыз үшін оңай болған жоқ. Патша үкіметінің отарлау саясаты іске асып, ата-бабалар қоныстарынан безініп, бауырларынан айрылуға мәжбүр болды» [8]

Кіші Жүзді 30 жыл билеген Әбілхайыр хан: «Жайық өзені тартылып, кеуіп кеткенше Қазақ елі бұл жерді мекендей береді» деп Ресей патшайымы Анна Ионовнаға асқақ жауап берген екен. Кезінде халқына танымал болса да отарлық солақай саясат пен кеңестік қоғамдағы теріс көзқарастардың кесірінен талай аруақты батырларымыздың есімі ескіріп, зираттары ескерусіз қалғаны жасырын емес. «Өлі жебемей тірі байымайды» деген бабалар даналығын ескерсек, бүгінгі жас ұрпақтың бойындағы күйреуге шақ қалған ұлттық рухты қайта оятудың бірден-бір шарты туған жерінің тарихын танып-білу болмақ. Туған жерінің тарихын білген адам, сол жерді кезінде қанын төгіп қорғаған батырын таниды, өзінің текті та-

Жапарбердінің ұлы Қожанияз батыр құлпытасы

мырын түйсінеді. Көкірегінде өз халқына деген мақтаныш пен құрмет сезімі оянады. Еліне жеріне деген көзқарасы өзгереді. Ұлы дала батырларын зерттеп, танудың өзектілігі осында жатыр.

Тақырыптың зерттелуі. Тәуелсіздік жылдары ішінде халық жадында сақталған мұраларымыз негізінде батыс өңірде өмір сүрген батыр, би, жырау тұлғалар туралы, олардың ата-тек шежіресі мен тарихына қатысты біраз мақалалар мен еңбектер жарық көрді. Соның ішінде тарихшы Ж. Аллаярұлының [16] зерттеулерінің маңызы зор. Оған қоса Бисембі Әріпұлы [7]; Әбуғали Габдуллин [6], Сәбит Салқынұлы [9], Өмірзақ Озғанбай [8] Жанай Амантурлин [24] секілді жазушы, журналист, өлкетанушылардың зерттеулерін де ерекше атауға болады. Бұл еңбектерде батырлардың өмірі мен қызметіне тікелей қатысы бар фольклорлық мағлұматтар кеңінен көрініс табады.

Бүгінде Жапарберді батырдың басына қойылған белгі құлпытасы тауып, ондағы араб қарпімен жазылған мәтінді оқытып, алғаш жариялаған Атыраулық ғалым Мұхамбетқали Қипиевтің «Атырау» облыстық газетінде жарық көрген еңбегі де батыр тарихын анықтауға қосылған үлес

Қожанияз батыр құлпытасын бормен айқындау жұмыстары

болып табылады [26]. Осы мақалада жарияланған Жапарберді батырдың туған-өлген жылдарына қатысты деректерді әлі де нақтылау, тереңірек зерттеу керек болады.

Жапарберді батырдың бітім-болмысын тануда әйгілі Мұрат Мөңкеұлы [23], Ығылман Шөрекұлы [15] секілді арқалы ақындардан жеткен әдеби жыр мұралардың да маңызы ерекше.

Қорыта келгенде, тарихнамалық талдау Батыстық тұлғалар тарихын жан-жақты зерттеп, зерделеуге жол аша түседі.

Жобаның мақсаты мен міндеттері. Қазақ тарихы оқулығына кірмей қалған Жапарберді батырдың өмірі мен қызметін тарихи деректерді кеңінен ғылыми айналымға тарта отырып зерттеу, оны объективті түрде саралау жұмыста басты мақсат етіліп қойылды. Осыған байланысты мынадай міндеттерді зерттеу назарға алынды:

- Батырдың ата-тек шежіресі мен өскен ортасын тарихи деректер мен ел аузындағы әңгімелер арқылы анықтай отырып, саралау;

- Жапарберді батырға қатысты ел аузында сақталған әңгімелердің оң-терісін анықтау. Оның жасына қатысты даулы пікірлерді шешу.

- Кезінде зерттелмей ел жадынан шыға бастаған батыс өлкеде өмір сүрген айтулы тұлғалардың есімдері мен ерлік істерін жас ұрпақпен қайта қауыштыру;

Жобаның практикалық маңызы. Қазақ тарихындағы ақтаңдақтардың бірі, есімі еліне жаңадан танылғалы жатқан Жапарберді батыр жерленген қорымды тауып, батыр басына ескерткіш мазар тұрғызу – алдағы қыруар жұмыстың басы ғана. Біз – келешек ұрпақ, батыр жерленген қорымды тарихи-мәдени объект ретінде алып қарасақ, еліміздегі ішкі туризм саласын дамытуға да елеулі үлес қосамыз. Өйткені Жапарберді батыр жерленген қорым Кіші Жүздегі бостандық үшін күрескен атақты үш Есеттің бірі – Есет Қараұлы би, батыр әрі ақын бағамыз жерленген киелі орын боп есептеледі. Осы жерге келер жолда атақты би Малайсары бағамыз бен дауылпаз ақын, күйші Махамбет батырдың мазары орналасқан. Яғни туристік маршруттың бойында жатқандықтан туристер бір сапарында билер мен батырлар туралы мол мағлұмат алатындай әсерлі сапар болары сөзсіз.

Сонымен қатар Жапарберді батыр жерленген Дәрі қорымына барар жол Индердің Тұздыкөлінің шығыс жағалауын жағалап өтетіндіктен туристер осы сапарда Қыз Әулие жерленген ғажайып орынды, Тұздыкөлге құйып жатқан Тұзбұлақты, Тұздыкөлдің дәл іргесінен қайнап шығып жатқан

**Жапарбердінің ұлы Қожанияз
батыр құлпытасы артындағы
5 қару таңбасы**

1 ЖАПАРБЕРДІ БАТЫР ШЫҚҚАН ТЕКТІ ӘУЛЕТ

Қазақ қазақ болғалы талай зұлмат жылдар мен нәует кезеңдерді бастан кешті. Қадыр атамыз жырлағандай:

«Тарғындарға жүкті болып анамыз,
Туған жерде айтылады көп аңыз.
Түмен-түмен тұяқтардан кейін де
Қызғалдаққа толып кеткен даламыз.
Жүз қырылдық,
Мың қырылдық,
Тіріміз.

Тірлікті сол мадақтайды жырымыз» (Қ.М. «Өзіміз туралы ода»)

Қазақстанның батыс өлкесі ежелден батырлары ту ұстаған, ақындары жыр ұстаған, билері ел ұстаған қасиетті, қадірлі мекен. Жауды Жайықтан ішкі бетке қия бастырмай тоқтатқан, халқына қадірі білініп, сағындырып жоқтатқан, тірліктің

Төлепбұлақты, киелі Қоңыр Әулие жерленген орынды тамашалап, көріп, мағлұмат алып Тұздықөл жағасында фотосуретке түсе алады.

Киелі емдік балшығымен танымал Тұздықөлдің ыстық емдік балшығына түсіп, салқын бұлақ суына шомылып денсаулығын нығайта алады. Индер үстіртінде елуге жуық үңгірлер бар. Туристер осы жердегі атақты Мұзүңгірге тоқтап ішінде қысы-жазы мұз жататын ерекше үңгір туралы ақпаратқа қаныға алады.

Зерттеу әдісі. Ғылыми жұмыста алға қойылған мәселелердің мәнін жан-жақты ашу үшін тарих ғылымындағы әлемдік және осы заманғы зерттеу әдіснамасының ғылыми тәсілдерін пайдалану. Объективтілік, тарихилық, жүйелілік, жинақтау, даму сияқты ғылыми таным принциптері басшылыққа алына отырып, тақырып бойынша жарық көрген құжаттар жинақтарын, тарихи әдебиеттерді саралау.

Зерттеудің деректік негізі. Ғылыми жобаның деректік негізін тақырыпқа тікелей қатысы бар ғылыми, тарихи және әдеби бағытта жарық көрген зерттеулер мен мақалалардағы мәліметтер құрайды. Сонымен қатар халық ақындары мен тұлғалардың артындағы ұрпақтарынан жазып алынған мәліметтер мен деректер келтірілді. Мұның барлығы ғылыми жобаның деректік негізін арттырып, тақырыптың тарихи құндылығын күшейте түсері анық.

Зерттеу нысаны. Батыс өңіріндегі тарихи тұлғаларды тарихи деректер арқылы зерделеу.

Хронологиялық шеңбері. Ғылыми жоба батыс өлкеде XVIII–XIX ғасырда өмір сүрген тұлғалардың өмір жолдарын қамтиды.

Жобаның құрылымы мен мазмұны. Ғылыми жоба кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

ащы дәмін көп татқан бабаларыма мәңгілік мекен болған жер. Бұл өлкенің жақсысы мен жайсаңын түгендеп түгел айтып тауысу мүмкін емес. Оған уақыт керек. Мен бабалар рухына сыйына отырып, қазағымның ұлт боп ұюына өлшеусіз үлес қосқан аруақты батырлар туралы қысқаша айтып берейін. Ең әуелі Жапарберді батырдың бабасы Есболайдан бастайық.

1.1 Ататек шежіресі

Кіші Жүз, 12 Ата Байұлының бір баласы Беріш руы болып саналады.

Беріштен – Байбақты, Байсейт.

Байбақтыдан – Себек, Есен, Бегіс, Құлкеш.

Байсейттен – Жайық, Қаратоқай, Есенгүл тарайды. Берішті «жеті баулы беріш» дейтіні содан. Ал, Жаңбыршыға еншіні ағасы Себек берген. Сондықтан ол жеті баулыға кірмей қалған. [5]

«Академик Ә. Марғұлан «Қазақтың жыр-

аңыздары» атты кітабында 10 ғасырда Хазар хандығы негізінен екі тайпадан құрылған: бірі – Хазароғлы, екіншісі – Берішоғлы деп көрсетеді.

- Ал 11-12 ғасырлардағы орыс жылнамаларында половецтердің (қыпшақтардың) қатарында Буршевич ұрпақтары болғаны туралы айтылады.

- Араб, парсы саяхатшылары оларды Буржоғлы деп көрсеткен.

Оңтүстік орыс даласында Бурчевичер ең ұлы ордалардың бірі болып, Русь – Қыпшақ даласы арасындағы барлық саяси оқиғаларға белсене араласқан. Бұл кездегі Беріштердің ханы атақты қолбасшы Боняк болған. Орданың орналасқан мекені Днепр өзенінің сол жақ сағасы.

Деректерде X-XI ғасырлар аралығында Беріштердің Батыс тарапқа үнемі жылжи отырып, Днепрге жеткені аңғарылады. Днепрдегі Беріш ордасы 1245-1300 ж. Алтын Орданың әскербасы Ноғайдың қарамағында болды. 1300 ж. Ноғай өлгеннен кейін Алтын Ордадан шеттей бастаған оның жұрты ханның жарлығымен Еділ-Жайық арасына көшірілді. Ноғайлы ұлысының құрамында Беріштер де болды.

Ноғайлы ыдыраған соң, XVI-XVIII ғасырлар арасында Беріштер Кіші жүз қауымымен аралас-құралас түстікте Бұхардан бастап терістікте Мұғалжар тауына дейінгі жерлерді жайлаған. XVII ғасырдың 30-жылдарында олар Еділ-Жайыққа ентелеген торғауыт қалмақтарына қарсы күрес жүргізген. Мұғалжардан қалмақты Есет батыр өткізбеген.

Беріш қауымынан Есетке ілесе ел қорғаған батырлары Ағатай, одан кейінгі дәуірлерде Жаубасар, Есболай, Итемген, Қара, Саржала батыр, Құлбарак, Исатай мен Махамбет, сондай-ақ, Есет Қараұлы, Мұрат Мөңкеұлы сынды ақын-жыраулар шықты.

Беріш тайпасының ұраны – Ағатай, таңбасы – жебе (<) λ

Беріш руы қазақ тарихында ойып тұрып орын алатын ежелгі ұлы тайпалардың бірі. Бүкіл араб дүниесін уысында ұстап, Шыңғысханның әскеріне қарсы тұрып, оны жеңіліске ұшыратқан әлемдік деңгейдегі ұлы қолбасшы сұлтан Бейбарыстың өзі неге тұрады.

Беріштер – Кіші Жүз, 12 Ата Байұлының ішіндегі жауынгер белді рулардың бірі. Оның түпкі тарихы әріден бастау алады. Қазақ тарихын зерттеуші Мұхамбетжан Тынышпайұлы және соңғы кездегі ғалымдардың жазуынша Беріштің

түпкі атасын Қыпшақ тайпасы дейді. Беріш-Бейбарысты да осыдан тудырады» [28]

Мысыр мен Шамды (қазіргі Египет пен Сирия жерлері) (1260-1277) жылдар аралығында билеген Сұлтан Аз-Заһір Бейбарыс Мәмлук Сұлтандарының ішіндегі ең даңқтысы болды [4]

«Он екі ата Байұлы елінде Беріш өзге руларға қарағанда көп тараған ұрпақ. «Орыс көп пе Беріш көп пе?», «Елді орыс билей ме, әлде Беріш билей ме?» – деген әзіл әңгімелер осыған орай айтылған болуы керек.

Беріштен Имашев Саттар, Сужиков Мұхамбет-қали, Камалиденов Закаш, Атамбаев Өтешқали т.б. мемлекет қайраткерлері шыққан [3]

1.2 Қаратоқай Есболай би

XVII ғасыр қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі болған. Бұл кездегі ең басты жау, тарихтан белгілі, Тобыл бойынша ығысқан қалмақтар еді. Олар қытай боғдыхандарының аяусыз қырғынына шыдамай Еділдің төменгі сағасына дейін босып келген еді. Енді оларға қазақтардың жері мен малы керек болды. Сөйтіп ел тыныштығын кетірген, ауыр шайқас басталған болатын.

Тарихта қалмақтардың қазақтарға қарсы соғысы 1525 жылы басталып, үзілмелі-созылмалы сипат ала отырып, 1757 жылы күйреп жеңіліп бас игенге дейін созылған. 1771 жылы ел болудан қалған соң олардың көпшілігі Жоңғарияға ауа көшіп кеткен. Қазақ елі қалмақтармен болған соғысты «200 жылдық соғыс» деп атаған.

Ел аузындағы ру-тайпа шежіресіне қарағанда, Кіші жүздің Он екі ата Байұлы, Беріштің немересі, Байсейіттің ұлы Қаратоқай бабамыз – қалмақтарға қарсы жорықтарға шыққан батырлардың бірі. Ол 110 жастан асқанда дүние салған Жерленген жері Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Қарабау – Тайсойған өңіріндегі биік төбеде «Қарабала қауымы» деп аталатын зиратта.

Қаратоқайдан – Андағұл, Байқожа, Айтқожа, Саназар, Қошетер туған.

Қаратоқай ұрпақтарының алғашқы мекені – Тайсойған, Қарабау, Бүйрек, Сарыкөл, Қаракөл, Дендер, Ойыл, Жем, Сағыз, Жайық, Қиыл және Қайнар бойлары [28]. Қашаған жыраудың сөзімен айтсақ:

«Жауларын жасқай ұрысып,
Біртіндеп төмен жылысып,

Үдере қазақ көшкенде,
Үйсін, Дулат – Ұлы жүз
Мұнарланған тау бойы
Қаптата малын салған жер.
Арғын, Қыпшақ, Жаппастар
Орта жерде Сыр бойы
Өзінің қалап қалған жер.
...Сырдан төмен кең қоныс –
Еділ, Жайық, Жем, Сағыз,
Елек, Қобда саласын
Мекенденіп кетіпті
Кіші Жүздің баласы»

Мұхамбетқалиев С., Ахметов К.Ф., Ғабдуллин Х.А. жазған «Байұлы мен Жетіру және Төре, Төлеңгіт, Ноғай-қазақ шежірелері» атты кітапта «Байсейіттің үшінші баласы – Қаратоқай. Кейбір шежіреде Қаратоқайды Қитаннан, Қитастан Тілестен де тудырады. Ол жағы шежіреге үлкен өзгеріс бермейді. Қаратоқайдан – Айтқожа, Сатылған, Андағұл.

Айтқожадан – Әндіқожа, Шындыке, Бердіке, Сасбақ.

Андағұлдан – Айболат, одан – Есболай, Бекбаулы» деп таратады [4].

Теңізбай Үсенов өзінің Адам Атадан өзіне шейін жазған «Алшын шежіресі» кітабында: «Қаратоқайдан – Андағұл, Сасыған, Айтқожа.

Андағұлдан – Айболат

Айболаттан – Есболай, Бекбаулы туған» деп жазады [3]. Қаратоқайдың балаларының есімдері әр шежіреде түрліше аталса да Айболат ұлы Есболай есімі барлық шежіреде дұрыс келтірілген.

Есболайдың тектілігін Мұрат ақын жырлаған мына өлеңнен де аңғаруға болады:

«Шынжырың жеті атаңнан арылмаған
Қашаннан Алла сізді жарылқаған
Болғанда атаң сенің ер Есболай
Дұшпаннан кегің бар ма алынбаған?»

1.3 Есболай би – кемеңгер көсем, ел басшысы.

Есболай кім болған?

Шежіреден қозғасақ Жапарбердінің арғы атасы Есболай аса ақылды би әрі бай, жарлы-жақыбайларға жәрдемі тиген жомарт адам болған.

Ғаламтор бетіндегі деректе Есболай би, батыр (1660-1765) жылдары өмір сүрген деп көрсеткен. Және Есболайдың әкесін Айтболат деп қате жазған.

Сәбит Салқынұлының құрастыруымен шыққан «Хиуадағы құпия немесе Құлбарақ батыр» атты кітапта Есболайды 1687 жылы Қарабау өңіріндегі Мән деген жерде туып, 1792 жылы 105 жасында қайтқан деп көрсетеді [9].

Жазушы Өмірзақ Озғанбай өз мақаласында: «оның өмір-тарихын зерттеп жүрген сарапшылар Есболай 1690 жылы туған деп болжам жасап жүр. Бәлкім, бұдан кейінірек те тууы мүмкін.

Есболай Кете Әжібаймен қоян-қолтық араласып, бірге жүрген адам. Әжібай 105 жыл (1665–1770 жылдары) өмір сүрген адам. Сонда Есболайдың Әжібайдан 25 жас кіші болуы логикалық тұрғыдан қисынсыздау» [8] деп сараптама жасайды.

Нұрбек шежіреші Есболайдың он мың жылқысы болғанын айтады. Қалың жылқы Индерден Тайпақ өлкесіне дейін төгіліп жатады екен. Батыс Қазақстанға белгілі бай асан-тана Есенгелдінің әкесі Жалмырза Есболаймен 9 жыл қоңсы болып, бидің батасы дарып байыған екен деген аңыз бар. Оған дәлел ретінде, Мұрат ақынның мынандай сөзі бар:

Құтылар қашқан жаудан, көшкен жұттан,
Байлығы Байұлына болды құптан,
Жалмырза Есболайға қоңсы болып,
Бата алып, тана Есенгелді мұнан шыққан [10].

Құлсары-Мақат аралығында Есболай-Ақкөл деген жерде Есболайдың құдығы, Индер жақтағы Нарғозы құдығы да Есболай батырдың құдығы болған.

Төкпе ақын Мұрат Мөңкеұлы «Сарыарқа» деген толғауында:

«Нарқозы құдығы еді Есболайдың,
Отырған күнін көріп жарлы-байдың.
Жылқыны Түзбұлаққа айдап тастап,
Суы еді жалдандырған құлын-тайдың,» – деп жырлайды [14].

Жалпы Қаратоқай ұрпақтарының алғашқы мекені – Тайсойған, Қарабау, Бүйрек, Сарыкөл, Қаракөл, Жем-Сағыз бойы, Қарабала мешітінің айналасы делінеді. Қаратоқай мен Бөкен сол өңірде жерленген. Кейін аумалы-төкпелі заманда Нарын аймағына келіп орналасады. Ал Есболай бастаған бір бөлек ауыл жылқыға қоныс іздеп, Түркімен тамырына бойлай Маңғыстау өңіріне 1730-35 жылдары қоныс аударған [24].

Есболай Ақтөбе облысы, Арал теңізінің сол-түстігіндегі, Шалқар қаласына жақын орналасқан Борсық құмында да қоныстанған. 1695 жылдары

Қарабаудан, Маңғыстауға қоныс аударған. Бозашы түбегіндегі Ақорпа құдығы, Керелді, Байтак, Жиделі, Өжен, Қызықты, Елпілдекті, Теміртапқан, Құртты деген жерлер, Есболайдың қоныс жерлері болған. Маңғыстауға қоныстанған мезгілде өмірге келген бесінші баласын Қоныс деп атаған. Қазір Есболай-Қоныс тұқымдары түгелдей Маңғыстау өңірінде тұрады [30].

Мұрат Мөңкеұлы өзінің әйгілі Сарыарқа өлеңінде қазақтың Еділ-Жайық арасына қалай келіп қоныстанғанын жырлайды. Бұл жердің жеті жұрттан қалған қайырсыз қоныс екенін, жердің байлығына қызығып көз алартушылармен үнемі қақтығыста боп, ат үстінде күн кешкен ерлердің ерлігін айтады. Ноғайлының елінен ұрпағымды кәпірдің езгісіне бермеймін деп Асан би мен Қазтуған жыраудың шығысқа ауа көшкенін баяндайды.

«Бұл жерге сонан қайтып қазақ қонған,
Әдірә талай жұртқа азап болған.
Бас қосып Кіші Жүздің ақсақалы,
Бойына үш қиянның қарап қонған...
...Есболай, Кете Әжібай қарай келген
Қасына батыр, Жары Шотан ерген
Әжібай Сарыарқада қыстап қалып
Керелді Есболай бай белгілеген» [14].

Бұл жерде Есболай байдың «керелді белгіледі» деп отырғаны, ру мекендейтін қоныс шекарасын белгіледі деп түсіну керек. Ауызы дуалы билер мен батырлардың ішінде Есболай Айболатұлының беделі зор болғанын осыдан аңғаруға болады.

Шежіреші ақсақал Құттымұрат Құлтумаұлы «Ар жақтан Тілеубай мен Шолым өткен» атты кітабында қаратоқай Есболай би туралы былай дейді:

«Бірде төрт би – кете Әжібай, беріш Есболай, тама Есет, табын Бөкенбай күзде Орынбор жәрмеңкесіне барыпты. Жәрмеңкеден қайтып келе жатып Тұзтөбенің қолтығында, Қобда, Електің бойындағы бір боз төбенің басына шығады.

– Апырай, мына жер иесіз жатыр екен, неге жерсінбейміз? – дейді біреуі.

– Қалай бөлісеміз? – дейді бірі.

– Келер жылы сәуір туа осы жерге келейік. Төбе басына кім бұрын шықса, жердің таңдауын алайық. Қалғанымыз үлесерміз – дейді бірі. Осыған келіседі.

Келесі жылы Есболайдан басқасы сол айтылған жерде бас қосып, қоныс бөліскен екен. Қазір де тама, табын, кетелердің қонысы – сол аймақ.

Бес қару таңбалы батыр құлпытасы

Кейінірек қаратоқай-беріштің биі Есболай жоғарыдағы жолдастарымен тағы да кездесіп қалады. Билердің: «сен неге келмедің?» – деген сұрағына Есболай:

– Сендер Орынбордың іргесіне орналасып орыстың қара нанына қызықтыңдар-ау. Мен есебімді орысқа үш жыл болса да кейін берермін деп Маңғыстау жағынан жер іздеп кеттім – депті.

Расында да беріштің қаратоқай бөлімі содан бері адаймен қоныстас болған екен» [5].

Бұл әңгімеден біз Есболай бидің болашақты болжай білер сұңғыла ақыл иесі, көреген де кемеңгер жан екенін аңғарамыз. Кіші Жүз қазақтары жайлаған Батыс өлкенің Орынбор жағы болашақта орыстанатынын дәл болжап, келешек ұрпағым қазақ дәстүрін жоғалтпай, ұлттық рухты сақтап өссін деп Атырау, Маңғыстау өлкесіне ат басын бұруы – әулиелік емес пе?!

Маңғыстаулық жазушы Өмірзақ Озғанбай өзінің «Қасиет қонған – Құлбарақ батыр» атты әңгімесінде Есболай би туралы былай дейді:

«Есболай бұдан 300 жыл бұрын Маңғыстауға келіп табан тіреген қазақтардың көшбасшы көсемі болған адам. Бұл қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген

атпен қалған ең ауыр жылдар еді. Қазақтар жаңа қоныс іздеуге мәжбүр болады. Бір қауым ел Жайық, Еділ өзенінің аралығын, Арал теңізінің терістік жағалауын, Сағыз, Жем өзендерінің бойын, Маңғыстау түбегін қоныстанады. Есболай әулеті Арал теңізінің терістік жағасындағы Борсық деген жерді мекендейді. Суы мен шөбі аяқ астында, ну қамысты, жыңғылды жер малға пана болуға өте ыңғайлы.

Сондықтан да болар 1749 жылы қазақ жерін жұт жайлағанда Есболай ауылы аман қалады. Міне, осы тұста Есболайдың қазақтың басқа да рулы елдеріне көп көмегі тиеді. Елдің тұтқасын ұстап, халқына қорған болған Есболай туралы ел ішінде: «Есболайдың қара қазанында қара су ұйыған» деген сөз қалуының өзі оның ел алдындағы беделінің қаншалықты екенін көрсетпей ме?

Құлсары маңында Есболай-Ақкөл деген жер бар. Есболайдың бейіті Бек-Бике мұнай өндірісі болған, қазіргі темір жолдың шығыс жағында 20 шақырым жердегі биік төбенің басында орналасқан. Бейіт кірпіші жылқы сүтіне иленіп, жал-құйрығының қылы қосылған балшықтан соғылған» [8].

Өз ұрпағына батырлық пен өрлікті мұра етіп

Нұрбек ағаның айтуынша осы құлпытас Жапарбердінікі

қалдырған Есболай бидің текті ұрпақтары бүгін де сол аталары шекарасын белгілеп кеткен жерде өсіп-өнуде.

1.4 Есболай би ұрпақтары

Индер кентінде тұратын жергілікті шежіреші Нұрбек Жұбанышқалиұлы: «Есболайдың кіндігінен көп уақытқа дейін перзент болмаған» – дейді. Есболай жасы 35-40-қа келіп, жігіт ағасы болған шағында перзенттің жоқтығынан мұңайып, қабақ басына шығып, қаптаған қалың жылқысына қарап: «А, құдай! Осы малды маған бергенің рас болса, енді осының иесін бер» деп қолын жайып, Тәңір Иесінен сұрапты.

Тұзбұлақтың арқа бетіндегі Беріш руынан Қаламқас әулиеге бәйбішесін алып барып, түнеткенді жөн көреді. Артынып-тартынып барған соң, құдай жолына арнап боз қасқа ісекті шалып, әулиелерге құран бағыштайды. (Көк таудың үстіне шығып, көк қошқар шалған деп те айтылып жүр).

Сол түні түсінде ұзын бойлы, ақ сақалды, ақ киімді Қыдыр ата еніп:

– Бар бол, балам. Екі ұл аласың ба, әлде екеуге тұражақ бір ұл аласың ба? – депті. Есболай:

– Екеуге тұражақ бір ұл алайын, ата, – дейді.

– Ендеше тілектеріңді Тәңірің қабыл етті, – деп ақ сақалын сыйпайды да ғайып болады.

Ал, бәйбішесі болса, түсінде бала емізіп отырғанын айтады. Бұл түсті әкесі Айболатқа жорытқанда:

– Алланың бұйрығымен сәби дүниеге келеді. Бірақ, баланы тұқымың көбейсін деп төбеттің ұрғашысына емізіндер. Жақсы ат қоймаңдар Итемген деп қойыңдар, – дейді.

Осыдан кейін бәйбішесі жүкті болып, ай-күні жеткенде босаныпты. Бала көрмей көңілі құлазып жүрген би берген Тәңірі қайта алып қоя ма деп қорқып, баласын күшіктеп жатқан иттің сүтіне ауыздандырып, атын Итемген деп қояды.

Сонымен бәйбішесінен – Итемген, Көтен. Тоқалынан – Мәймен. Үшінші әйелі Аққолтықтан – Күшік, Қоныс болып, бес ұл тарайды [24].

Ұлдарының есімдерін неге бұлай атағанының да мағынасы бар. Жалғыз ұлға зар боп жүргенде, Құдай топырлатып бере бастаған ұлдарын көркем есіммен атауға тіл-көзден қорқып есімдерін ырымдап қойыпты.

Екінші ұлы дүние есігін ашқанда «мынау

Итемгеннің көтені болып жүрсін» деп, Көтен, үшінші ұлын алдыңғы екеуінің күшігі болсын деп Күшік, төртінші баласын Мәймен, ал соңғы ұлын, менің Маңғыстаудағы қонысым деп, Қоныс есімін берген [30].

2 ЕСБОЛАЙҰЛЫ ИТЕМГЕН БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ.

Есболайдың үлкен ұлы Итемген жасынан өжет, қайсар болып өскен. Әкесі Итемгенді Әлім руының Төртқара бөлімінен тарайтын Әйтеке бидің Айша деген кенже қызына үйлендіреді.

Мұрат ақын:

«Есболайдан туыпты,

Өзі батыр Итемген.

Іздеп жүріп дұшпанға,

Нар бурадай сүйкенген.

Ел шетіне жау келсе,

Найзасымен итерген» – деп жырлайды.

Осы жолдар оның ел қорғаған батырлығын айғақтайды.

Итемген батыр отаршылдық қысымына, қалмақтарға, түркімендерге қоныс салық жөніндегі сұмдық істері үшін қарсы шығып, елін қорғаған.

Итемгеннен – Қара, Табылды, Мәтен, Қабыл, Қалдыбай. Бұларды ерлік істеріне қарай жұрт «Итемген батырдың бес бөрісі» деп атап кеткен [9].

Екі асылдың ортасынан туған балалары да хас батыр боп ержетеді.

«Жазбаша деректерде Итемген батыр 1719 жылы туған деп жазылып жүр. Итемген батырлығымен қоса дәулетті, Кіші Жүз ішінде өте беделді, әрі белгілі адам болған деседі. Атақты Мұрат ақынның:

«Қалмақты ер Итемген бостырыпты,

Сол күнде қоныс бермей Қарағаштан.

Олжасыз өзге қазақ құр қайтқанда,

Табылды найзасына қыз байлаған...» – деген өлеңі осыны аңғартады» деп жазды Өмірзақ Озғанбай [8].

«Итемгеннен туыпты,

Қара менен Табылды,

Қалдыбай, Мәтен, Қабыл-ды

Сол ерлердің тұсында,

Дұшпаннан кегім алынды» – деп Мұрат ақын жырлағандай келесі кезекті тарих сахнасына шыққан Итемгеннің батыр ұрпақтарына берелік.

Есжан күйшінің ұрпақтары

САБИХИЕВ

Зұлпыхар Мүклесұлы
Атырау ЖТС-ның
өлкетану үйірмесінің жетекшісі
Құрманғазы ауд., Атырау обл

«Тегінде ел ішінде, ғылыми әдебиеттерде Есжан күйші жайлы дерек аз. Шәкірті деп танитын да ешкім жоқ. Бірақ «Ақбикеи» пен «Ақжелең», «Соқыр Есжанды» дүниеге әкелген туындыгерді тек үш шығармамен шектелді деуге ауыз бармайды. Соған қарағанда, Соқыр Есжан әлі зерттеушісін таппаған дарын. Оған кіндіктен жалғыз боп, өз бел перзенті – Астрахань жақтағы ұл атаулыдан қол көтерген ешкімі жоқ дарабоз күйшінің пешенесі, күні бүгінге дейін туған жер, өскен ортасын белгілей алмай жүрген өзіміз де кінәлі шығармыз. Қалай десек те, тағдыр таяғын мол жесе де, өз бағасын әлі толық алып үлгермеген күй құдіреттерінің бірі – Соқыр Есжан. Ендеше, оған да ләйімде ояну күндері тугай деңіз...»

**Ө. Әлімгереев, “Құрманғазы”
атты кітабынан үзінді**

Аңдатпа

Автор өте аз зерттелген тұлға, «Ақбикеи», «Ақжелең», «Соқыр Есжан» күйлерінің авторы - Есжан күйшінің өмірін зерттеген. Аты әлемге әйгілі күйші жерлесіміз Соқыр Есжан туралы бұрыннан бар деректердің басын қоса отырып, бір фото суреттің ізімен ұрпақтарын тауып, оны көрген адамдардан сұхбат алып, жерленген жерін іздеген. Ұрпақтары Астрахань облысының Володар ауданында тұрған. Есжан күйшінің ұлы Төлеуиш, Төлеуиштің ұлы Қидар, Қидардың ұлы Сатыбалды бүкіл Ресей жеріне танымал адам болған. Мәдениет үйін басқарған, атақты домбырашы, жанұялық ансамбль мен домбыра үйірмесінің жетекшісі болған.

Зерттеу мақаласы қосымша білім беру педагогтарына, музыкалық білім берушілерге бағытталған.

Аннотация

Автор исследовал жизнь Есжана күйші - очень малоизученная личность, автор кюев «Ақбикеи», «Петрушен», «Соқыр Есжан». Вместе с ранее имеющимися данными о нашем земляке-күйші сле-пом Есжане, по одной фотографии нашли потомков, взяли интервью у людей, которые его видели, и искали место захоронения. Потомки жили в Володарском районе Астраханской области. Сын Есжана күйші Толеуиш, сын Толеуиша Кидар, сын Кидара, Сатыбалды был известным человеком по всей России. Возглавлял Дом культуры, был известным домбристом, руководителем семейного ансамбля и кружка игры на домбре.

Исследовательская статья ориентирована на педагогов дополнительного образования, музыкальных педагогов.

Кілт сөздері: Есжан күйші, соқыр Есжан, Төлеуиш, Қидар, Сатыбалды, Астрахань облысы, Во-лодар ауданы

Я, осынау жазылған мәтінді оқи отырып, дарабоз күйшінің өмірін зерттеуді қолға алдық. Ол туралы деректер өте аз. Уикипедияда тек «Соқыр Есжан (т.-ө.ж.б., 19 ғасырда Жайық өңірінде өмір сүрген) – күйші. Есжан жайында ел арасында аңыз-әңгімелер көп, алайда олар жинақталып, белгілі бір жүйеге түспеген...» деп жазылған. Мен оқушыларыммен бірге алдымызға аты-жөні, тұрағы белгісіз күйшінің немересінің фото суреті арқылы оны танитын адамдарды іздестіруді, ол кісінің аты-жөнін, қай жылдарда өмір сүргенін анықтауды, қолда бар деректер бойынша, интернет желісі арқылы Ресей жерінен күйшінің ұрпақтарын іздестіруді, ауылдағы көне көз қариялардан тарихи деректер жинастыруды мақсат еттім.

Әуелі аты әлемге әйгілі күйші жерлесіміз Соқыр Есжан туралы бұрыннан бар деректердің басын қостық: Ө.Әлімгереевтің «Құрманғазы», А.Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» атты кітаптарын оқып, Қаршыға Ахмедияровтың журналистерге берген сұхбатымен (2008 ж), «Заря Каспия» газетіндегі «В Калинина за песнями» очеркімен (1990 ж.), «Күйші ұрпағы» мақаласымен («Ақ арна» газеті, РФ) т.б. таныстық.

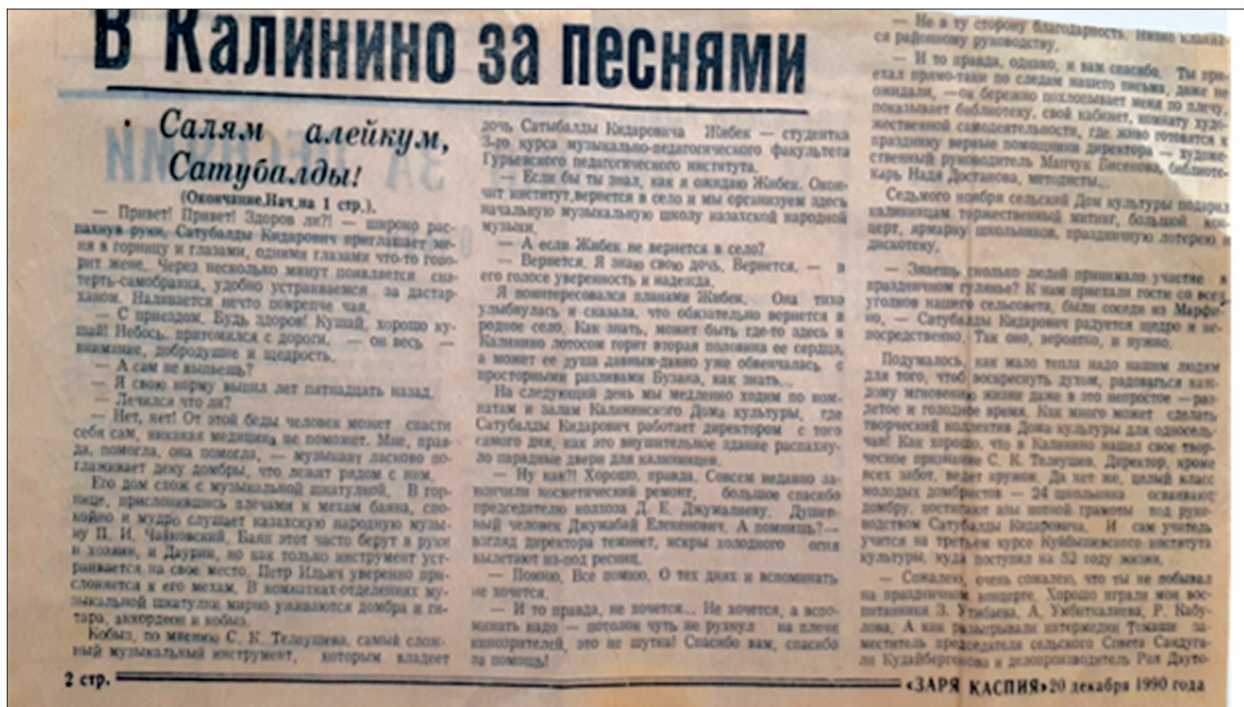

Біз Ахмет Жұбановтың кітабында аты-жөні белгісіз Соқыр Есжанның немересінің фото суреті бар. Бұл кітапта басқа ешқандай дерек

жоқ екен. Ахмет Жұбановтың Соқыр Есжанның немересі Қидар Төлеуішевпен кездескені жайлы мәліметтерді Астрахань облысынан шығатын «Ақ арна» қоғамдық-саяси газетінен оқып білдік. Ал, күйші-домбырашы, Қазақстанның халық әртісі Қаршыға Ахмедияровтың 2008 жыл «Әлемдік музыка тарихында аты алтын әріппен жазылған опера сирек. Мұның ішінде Мұқан Төлебаевтың «Біржан Сара» операсы бар. Мұқан Төлебаев «Біржан-Сара» операсын жазғанда, Соқыр Есжанның «Соқыр Есжан» күйін алған. Оның ішінде би де, хор да Соқыр Есжанның күйі. М.Төлебаев Соқыр Есжан күйі арқылы «Біржан-Сара» операсын әлемдік алтын қорға енгізіп, ұрпаққа мұра етіп қалдырып кетті. Атырау облысы Құрманғазы ауданында осы Соқыр Есжан күйшінің орнына белгі қоюды дйттейміз» деп журналистерге сұхбат берген.

Өтепберген Әлімгереевтің «Құрманғазы» атты кітабында Есжан күйшінің балалары Россия жеріне кәсіп іздеп өтіп кеткен дейді. Ұрпақтары Астрахань облысының Володар ауданында екенін білдік. Кітапта атақты күйшінің

жаз жайлауы Ресейдің қазіргі Морской селолық округіне қарасты №7, №8 теміржол бекеттерінің аралығы, ал қыс қыстауы Сафон селолық округіне қарасты Мокрый аралы деп көрсеткен. Мокрый аралының арғы беті Каленино селосы. Каленино селосынан Ахмет Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» атты кітабындағы Соқыр Есжанның немересінің ұрпақтарын таптық. Және бұл адамның аты-жөнін анықтадық. Суреттегі Есжан күйшінің немересімен 1936 жылы Ахмет Жұбанов кездескені жөнінде Астрахань облысы Володар ауданының «Заря Каспия» журналының 1990 жылғы 20 желтоқсанындағы санында айтылған. Күйші Есжан туралы деректер өте аз. Біздің жинаған мәліметтерімізден Есжан күйшінің ұрпақтарын таптық.

«8 ноября в селе Калинино прошел вечер памяти Телеушева Сатубалды Хидарович-первого директора Дома культуры с. Калинино. Сатубалды Хидарович был удивительным человеком, любил свой родной край и привил любовь к музыке не одно поколение. Один из знаменитых его ансамблей был «Семейный ансамбль Толеушевых», Он был постоянным участником и лауреатом многих конкурсов области, а также представлял Астраханскую область в многих городах Советского Союза. На вечере присутствовали односельчани и друзья Сатубалды Хидаровича, а также представители Областного и Володарского казахского общества «Жолдастық», ну и конечно родные и

дети» деп жазылуынан ақ күйшінің ұрпақтары тамаша музыканттар болғанын көреміз.

А.Жұбановтың кітабындағы күйші немересінің ұлы Сатыбалды Хидарұлы Төлеуішев, яғни ұлы Төлеуіш, суреттегі Есжанның немересі Қидар. Қидардан Сатыбалды. Сатыбалдыдан Дәурен тараған.

Сатыбалды Хидарұлы тек қана Астрахань облысы емес бүкіл Ресей жеріне танымал адам болған. Кезінде Калинино селосындағы Мәдениет үйін басқарған бірнеше рет Совет Одағының қалаларын аралап өнер көрсеткен атакты домбырашы, жанұялық ансамбльдің жетекшісі, домбыра үйірмесінің жетекшісі. Бұл жөнінде біздің Қазақстанда ешқандай дерек жоқ. 1936 жылы Сатыбалды Хидарұлының әкесі А.Жұбановпен кездескен кезде 6 айлық бала болған. Хидар музыкамен айналыспаған. Ал, Дәурен домбыра, аккардион, баян, гитара, альтта ойнаған екен.

Келесі мақсатымыз күйшінің туған-өлген жылдарын анықтап ол кісінің бейітінің қайда жатқандығын іздестіру. Шыққан тегін, руын білу. Ұрпақтарының айтуы бойынша Есжан күйші шеркеш руынан, ал Өтепберген Әлімгереевтің Құрманғазы атты кітабында алаша руы қоңыр бөрік тармағы деп көрсетілген. Есжан күйшінің ұлы Төлеуіш, Төлеуіштің ұлы Қидар, Қидардың ұлы Сатыбалды Астрахань облысы Володар ауданы Калинино селосы маңындағы бейіттерге жерленген. Ол туралы Сатыбалдының ұлы

Дәурен жақсы біледі екен. Дәуреннің айтуы бойынша бейіттердегі құлпы тастарда рулары Қарақалпақ тарауы деп жазылған. Руы жөнінде қарама қайшылықтар көп.

Зерттеуімізді жалғастыру барысында 2019 жылы тамыз айында Астрахань облысы Володар ауданына қарасты Калинино селосы маңындағы

мұсылмандар қауымында жерленген Есжан ұрпақтарын таптық. Төлеуіш ұлы Хидардың бейітінің басындағы құлпы тастағы жазуда руы қарақалпақ деп жазылған. Мұның бәрі зерттеуді қажет етеді. Деректерде Есжан күйші жас кезінде Орал түрмесінде 2 жыл отырған. Сол жақтағы архивтерден Есжан күйші туралы тың деректер табылып қалуы әбден мүмкін.

Дәулеткерей ауылының тұрғыны 95 жастағы Дүйсебай ауылы, қазіргі Морской селолық округіне қарасты №7 темір-жол бекетінің маңында 1923 жылы туған Какима әже: «Мен 7-8 жасар кезімде жиын тойларда Соқыр Есжанды көрдім. Ол шапшаң жүретін, аласа бойлы, домбырамен күйлерді солақай да, оңқай да шебер орындайтын көпке танымал сол кездің атакты адамы болған» дейді.

Ал, соңғы табылған деректер бойынша Ақтөбе облысы Байғанин ауданында тұратын күйшінің кенже баласы Хамзаның айтуынша рулары Жаппас.

Қазіргі орта мектептердегі 5-7-ші сыныптардағы кіріктіріліп өткізіліп жатқан Атырау облысы бойынша өлкетану оқулығында жерлесіміз атағы әлемге әйгілі Есжан күйші туралы ешқандай мәлімет жоқ. Біз өткенге құрметпен қарап, тарихи құндылықтарымызды көздің қарашығындай сақтауға міндеттіміз. Алға қарай осы күйші туралы мәліметтерді толықтырып оқулыққа енгізіп, осындай ұлы қазыналарды жинап, тарихқа тіл бітіру қай кезде де өте маңызды деп есептеймін.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әлімгереев Ө., «Құрманғазы» кітабы;
2. Жұбанов А., «Ғасырлар пернесі» Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 329 б.;
3. Ахмедияров Қаршығаның журналистерге берген сұхбаты- 2008 ж;
4. «Заря Каспия» газеті// «В Калинина за песнями» очеркі (1990 ж.);
5. «Ақ арна» газеті, РФ// «Күйші ұрпағы» мақаласы

Туған өлкем – тұнған тарих

ДОСКАЛИЕВ

Марат Бахтығалиевич

С.Ошанов атд. ЖОББМ-нің

тарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші

Ақжайық ауд., БҚО

Аңдатпа

Мақалада қазіргі Ақжайық ауданының Калёный ауылының тарихы, Орал казак армиясы «Балық аулау» астанасы болғаны, Азамат соғысы туралы жазылған. Жайық өзенінің байлығы – балығы мен уылдырығы болатын. Зерттеу еңбегінде осы «байлық» Батыс Қазақстандағы ел-жұртты бақытсыздыққа душар еткендігі арқау болған.

Мақала қосымша білім беру педагогтеріне, ауыл тарихын зерттеуші жас өлкетанушыларға бағытталған.

Аннотация

В статье рассказывается об истории села Калёное Акжаикского района, которое славилось рыбными запасами, о Гражданской войне. Богатством реки Урал являлась рыба и икра. В исследовательской работе было отмечено, что это «богатство» принесло много несчастья жителям в Западного-Казахстана.

Статья адресована педагогам дополнительного образования, юным краеведам, изучающим историю села.

Кілт сөздері: Калёный форпосты, казак, Лбищен, балық аулау, Багрянка, В.Правдухин,

«Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай - талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар азаматтары бар...»

**«Болашаққа бағдар:
Рухани жаңғыру» мақаласы**

Ауыл, елді мекен – ата-бабамыздың өмірге келіп, кіндік қаны тамған, маңдай тері төгілген киелі мекен. Ананың әлдіі, аялы алақаны қандай қымбат болса, ауыл соның негізгі ұясы. Ауыл қазақтың алтын бесігі. Сұлу сөз өрнектеген ақын да, ән тербеген сазгер де, қызыл тілді шешен де, ел қорғаған батыр да қарапайым ауылдың қара шаңырағынан шыққан. Біз үшін туған ауылдың ұлтарактай жерінің өзі қымбат қазына.

Ауылым - Батыс Қазақстан облысы Ақжайық ауданы Ақсуат ауылы Калёный елді мекені. Кезінде 420 үй болған ауыл 70 гектар жерді

алып жатқан. Қазіргі таңда 68-ге тарта үй бар. Жер байлығы халыққа әрқашан бақыт әкеле бермейді, керісінше өз халқын бақытсыздыққа әкелетін оқиғалар адамзат тарихында көптеп кездеседі. Ресейді көп қызықтырған Жайық өзенінің байлығы, яғни аса қымбат балығы, оның уылдырығы болатын. Міне, осы байлық Батыс Қазақстандағы ел-жұртты бақытсыздыққа душар етті. Осынау қасиетті атамекен Еділ-Жайық үшін Ресей империясы мен қазақ елі арасында қанды қырғын 150 жылға созылды. Осы тарихи оқиғалар мен қантөгіс туралы М.Әбдіров өзінің

«История казачества Казахстана» атты зерттеуінде [1] “Борба шла не на жизнь, а на смерть” деп жазған болатын. Ресейдің Қазақстанды отарлау тарихы ақ казактар тарихымен тығыз байланысты дедік. Қазақстанды отарлауға қатысқан - Орал, Орынбор, Сібір, Семиречие. Осылардың ішінде қазақ халқын қырғынға ұшыратқан 1591 жылы құрылған Яицки (Жайық) казактары. Жайық казактарының негізгі мақсаты Жайық өзенін түгелдей құрамына кіргізіп, яғни Еділ-Жайық өңірін иеленіп алу. Соның ішіндегі тоқталатыным Калёный елді-мекені. (осы журналдың 2014 ж. №2 санында бар)

Калёный елді мекені – Батыс Қазақстан облысы Ақжайық ауданы Ақсуат ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 7,5 км жердегі орналасқан Калёный атауы Жайықпен байланысады. Жайық өзенінің бұрылысы тізе (колен) сияқты болғандықтан Калёный атауы берілген. Орынбор архивінде 1834 жылы санақ өткен (Ф98 ор2 Еқ 65 л-1020-1034). Әлі ашылмаған қыры көп, зерттеуді қажет ететін тарих беттері болып қала бермек.

Калёный форпосты Орал казак әскерінің тұрағы болып саналды (УКВ - Уральского казачьего воиск), негізгі қызметі - балық шаруашылығы. Калёный форпосты қыс кезінде (Багрянка) соңғы нүктесі болған. Бір күнде 30 тоннадан балық шығарған. Көпестер балықты Жайықтан шықпай жатып сатып алған. Уылдырығы бар балықтар қымбаттау тұрған. Лбищен және Киреев казактары балық аулау кезінде ақ киім киген деп жазған (3). Бұл ауылы Орал облысында ежелден күзгі балық аулаудың көне орыны деп жазған В.Правдухин еңбектерінде, осы күн пасха мейрамымен бірдей тойланған. Калёный ауылына күзгі балық аулауға (осенняя плавня) үш мыңға жуық балықшылар

келген (будар - легкая лодка, выдолбленная из стовала толстого дерева). Күзгі балықты сатып алуға Мәскеуден көпестер келіп жүрген. Көпестер әр түрлі қымбат және Ресейде көрмеген бұйымдар әкеліп, балыққа айырбас жасаған. Күзгі балық аулауға Жайық өзеніне үш шақырымдай жерге балықшылар жиналған. Орталығына атаманның, қасына діни қызметкерлердің шатырлары құрылған. Таңертең балықшыларға діни қызмет көрсеткеннен кейін аспанға зеңбірекпен оқ атқан. Содан кейін балықшылар қайықтарын Жайыққа лақтырып атаманның артынан (атаманнан басып озуға болмайды.) жүзген. Калёныйдан бастаған балықшылар 30 шақырымнан кейін Антонов ауылына келіп алғашқы сауда базарын бастап, балықтарын сататын. XIX ғасырдан бастап Яик казактары көбейе бастады. Осы кезден бастап совет старейшын жұмысы атқарыла бастады. Калёный елді мекеніндегі совет старейшын Орал губерниясындағы балық шаруашылығын реттеп шешіп отырған [4] Калёный елді мекеніндегі казактар балық аулау ережесін шығарып отырған солардың шешімі заң болып есептелген, келіспеген адамдарды қудалаған. Мысалы 1725 жылы Тобольск 25 яицк старейшын [2]. Кейбір деректерде (Каменный орешок) өйткені совет старейшын ешкімге бағынбаған өз шешімдерін заң деп санаған. Курлапов еңбектерінде 1806 жылы күз айындағы Калёныйдағы совет старейшын тұтқындауға әскер бермеуі [3] жазылған. Осының бәрін басқарып отырған генерал Медер. Калёный ауылы әр кезде Калмыков, Лбищен, Джампиты уездерінің құрамында болды. XX ғасырда Калёныйда екі мектеп, бір шіркеу болды. 1899 жылдан 1902 жылға дейін В.П.Правдухин әкесі осы жерде шіркеу қызмет жұмысын атқарды.

Кейбір деректерде 1721 жылы Калёный станициясы болған. Азамат соғысына дейін 420-дай үй болса, соғыс кезінде 200-дей үй және мектеппен шіркеу өртеніп кетті. Азамат соғысы кезінде Калёный басқа станцияларға қарағанда жергілікті қазақтарға зұлымдық көрсетіп отырған. Мысалға жеті қазақты тас байлап Жайыққа батырған. Бұл М. Шалабай деген кісінің ауызынан жазылған әңгіме. 1919 жылы 5 тамызда Сахарныйдан қашқан казактар Калёныйға орналасады. Сол жерде казактар тыңшыларын жіберіп соғыс жағдайларын анықтап отырады. 31-ші тамызда 221-ші полк командирі Уваровский жарақат алып орнына Гарбачев, Киселев тағайындалды. Сахарный бойына тек Куяков әскерлері қалды. Чапаев резервтік полк болмағандықтан Сахарный мен Уралға дейінгі шекараны ұстап тұру қиынға түсті. Чапаев дивизиясының ара қашықтығы 100 км-ге жетті. Тыңшылар 25 полк дивизиясына 28 тамыз күні хабар бойынша Солтүстік Калёныйдан 5 шақырым әскерде окоп қазып 700 әскер шоғырланған, ал Калёныйда 3 шақырымда 1500 казак әскері шоғырланған.

Жайық өзенінен Батысқа қарай 4 шақырымда окоп қазылып 600-дей әскер көмекке тұрды. Тыңшылардың хабарлауынша Калёныйда шоғырланған казак қорғаныстан шабуыл жасайтын күшке айналғанын дәлелдейді. Савелев науқасына бұйрығымен 1919 жылы 2-ші қыркүйкте форпост Калёныйдан 2-ші кавалериялық дивизиясының полковнигі Сладков Кушум даласымен Лбищенге шабуыл жасауға бұйрық береді.

Сол түні кеуіп кеткен Кушум каналынан аттылы әскер Лбищен маңына келіп жасырынады (Кузда Гораға). Осы жерде түнгі уақытта шабуыл жасауға дайындалды. Осыны аңғарып қалған тыңшылар Чапаевқа жеткізеді. Чапаев тез арада тыңшыларға бұйрық береді. Штаб басшысы Новиков самолётпен Лбищен аумағын тексеріп шығады, ешқандай шоғырланған казак армиясын таба алмайды. Сол түні Сладков армиясы Лбищинге басып кіреді. Жастық шағын Калёныйда өткізген В.П. Правдухин «Горды, Тропы, Ружы», «Яйк уходит в море» еңбектерін [5,6] жазған. Айту бойынша Оралдан Калёныйға дейінгі халық жағдайы өте нашар деп баяндайды. Лбищиндегі болған шайқасқа куә Калёный елді-мекенінен көптеген сүйектер табылды. Жергілікті туып өскен және де казактардың малын бағып жұмысын істеген. Сарсенбай, Әлибайка, Маскара, Жұмағали осы кісілер кішіпейіл балаларды қандай ұлттық болса да көңілін таба білді деп жазған. Лбищен, Калёный елді - мекендерін азат етуге жерлестеріміз де қатысты. Өтеғали Арыстанұлы Орда ауданында дүниеге келген. Молдағали Жолдыбаев Ақжайық ауданы Құрайлысай ауылында дүниеге келген. А. Айтиев Қаратөбе ауданында дүниеге келген. 1952 жылға дейін совхоз болған, бірақ сол жылы қоян жылы

малдары қырылып, тарап кеткен. Сол жылы жаз айынан бастап Орданың К.Е.Ворошилов атындағы колхозы Калёныйға келіп орналасты. Сол кездері поселкеде 500-ге тарта үй және шіркеу болған. 1952-1957 жылға дейін Калёный К.Е.Ворошилов атындағы колхоздың орталығы болды. 1957 жылға дейін 7 жылдық мектеп сол жылы Чапаев аудандық атқару комитеті мен бюросының шешімі бойынша К.Е.Ворошилов колхозы Горячкин ауылына қоныс аударды. Калёный ауылы Лбищен совхозының 5-ші фермасы болып өзгертілді. 1965 жылы Батурин совхозы құрылған кезде Калёный ауылы 1-ші фермасы болды. 2006 жылы Калёный елді-мекені Ақбұлақ елді мекені болып өзгертілді. 2011 жылы Қазақстандық –Ресейлік ХҰ тарихи-мәдени, экологиялық экспедициясынан кейін мәжіліс депутаты Елена Тарасенко В.Правдухинге мемориальдық тақта ашты.

Біздің міндетіміз ұрпақтан-ұрпаққа, туған жеріміздің тағдырына, оның инновациялар негізінде экономикасының өсуіне үлес қосу. Өз Отанын сүйетін оның тарихын, тілін, әдеп-ғұрпын құрметтейтін тұлға тәрбиеленеді. Туған өлкеге деген қадір, құрметін оята отырып, сол арқылы туып-өскен өлкеге, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастырады. Оқушылар мүмкін болғанша зерттеу жұмысына қатысады. Оқушының сапалық қасиеті дамиды. Отанымыз тарихына жаңа беттер қосылады. Біз әрқашан туған жерімізді, аулымызды қастер тұтып, байлығын қорғауымыз керек. Өйткені, ауыл біздің байлығымыз. Ауылсыз даланың құны жоқ, даласыз ауылдың күні жоқ. Қазақтың даласы-алтын бесігі, ауыл-алтын тамыры. Толыққанды тарихтың ғана ертеңгі ұрпаққа берері мол болады, табалдырығын енді аттаған жаңа жүзжылдықта да қадамымыз қарышты, жүзіміз жарқын болуына септеседі. Демек, өлке тарихының нүктесі қойылған жоқ. Оны білу, әлі де терең зерттелуіне үлес қосу - әрқайсымыздың перзенттік парызымыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әбдіров М. История казачества Казахстана. Казахстан, 1994
2. Карпов, А. Б. Уральцы: Исторический очерк. Войск. тип., 2011
3. Курлапов А.З. «Походы и служба яицких-уральских казаков». Уралск, типография ТОО «Sofy Style», 2013 г., 1-й том, 680 стр.
4. Левшин А. И. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков.- СПб., 1823.
5. Правдухин В.П. Годы, тропы, ружье. М: Советский писатель, 1968.
6. Правдухин В.П. Яик уходит в море. Роман. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1968.

Қарасөздің хас шебері - Малтақан би

КАРИНА
Жеміс Мұқтарқызы
ОБЖТЖЭО-ның әдіскері,
журналдың корректоры,
Орал қ., БҚО

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырда Нарын құмында өмір сүрген, қара қылды қақ жарып, ел ішінің дау-дамайын шешуге қатысқан, қазақтың Еділ мен Жайық аралығына қоныстануына еңбек сіңірген бөкейордалық Малтақан би Бекетұлы және оның мұрасын сақтаушылар мен айтушылар туралы баяндалады. Сонымен қатар би ұрпақтарының қазіргі келбетіне, дәстүр сабақтастығына назар аударылған. Мақала Бөкей Ордасы ауданы Бисен совхозы Жетібай аулында тұратын Малтақан бидің ұрпағы Сейтқайыр Мұхамбетшин агадан алынған деректер арқылы жазылған.

Деректер үйірме оқушыларына, қосымша білім беру педагогтарына, өлке тарихын зерттеушілерге пайдалануға бағытталған.

Аннотация

В статье рассказывается о бөкейординце Малтакан би Бекетовиче, жившем в XIX веке на Нарынских песках, участвовавшем в разрешении споров внутри страны, хранителях и рассказчиках его наследия. Также акцентируется внимание на современном облике поколений би, преемственности традиций. Статья написана на основе данных, полученных от потомка Малтакан Би Сейткаира Мухамбетшина ага, который живет в селе Жетыбай Бисенского сельского округа Бөкейординского района.

Данные направлены на использование учащимися кружков, педагогами дополнительного образования, исследователями истории края.

Кілт сөздер: Малтақан би, шешен, шен-шекпенділер, әулет, ұрпақ.

«**Р**ухани жаңғыру» бағдарламасы қолға алынғалы рухани құндылықтар қайта екшеліп, елдігімізді еңселендірудің жаңа мүмкіндіктері қарастырыла бастады. Еліміздің сот жүйесі тарих қойнауында жатқан ұлттық құндылықтарды ел игілігіне айналдырудың жолдарын да қарастыру үстінде. Солардың қатарында Жоғарғы Соттың «Сот төрелігінің 7 түйіні» бағдарламасының «Татуласу: сотқа дейін, сотта» бағыты бойынша дәстүрлі құқық аясында бітімгершілік қағидаларының жаңартылуын атар едік.

Республиканың бірқатар ауылдық округтерінде

ежелгі билік дәстүрлеріне қайта барлау жасалып, жер-жерде Билер Кеңестері құрылып, жұмыс жасай бастады. Билік сабақтастығы жаңғыртылып, ежелгі ата салтын арқау еткен ізгілік қағидалары қанат жайып келеді. Әр өңірдегі киелі мекендер мен қасиетті нысандар есепке алынып, соның ішінде би мұралары да ардақталып жатқандығы көңілге қуаныш ұялатады. Бөкей Ордасы музейінен алынған ақпаратқа сүйенсек, Қазақстан Республикасы Үкіметінің арнаулы бағдарламасына сәйкесті «Рухани жаңғыру» аясында Жетісай ауылындағы «Малтақан би»

кесенесі Қазақстанның тарихи тұлғаларына қатысты өңірлік қасиетті микронысандар тізіміне енгізілді. Жалпы облыс бойынша бұл тізімге 41 нысан енгізіліп отыр.

Көмейден құйылған сөзді саралап, халқының керегіне жаратқан, ұрпағына аталарым айтқан екен деген сөздері жеткен би-шешендеріміздің бірі – Бөкей ордасының Жетібай ауылы маңында 1820-1910 жылдары өмір сүрген Малтақан шешен. Малтақан он екі ата Байұлы ішіндегі Шеркеш руынан. Бала жасынан өлең-сөзге құмарлығымен, тауып айтуымен көзге түскен. 17 жасында Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысқан. Исатай, Махамбет батырлардың ерлік істерін мадақтап отырған.

«Малтақан бабам шешендігімен, табанда жауап айтқыштығымен бүкіл Бөкей өңіріне әйгілі би болған. Малтақан бидің айтқыштығы, қарсыласқа дес бермейтін сөзге жүйріктігі туралы мерзімдік басылымдарда «Ел аузынан» деген айдармен жарық көрген материалдардан тиіп-қашты оқығанымыз және атам Мұқамбетшеден, ауылдың көнекөз қарияларынан бала кезімізде естігеніміз еді, кеңес заманында ол туралы мардымды дерек болған жоқ» - дейді Бөкей Ордасы ауданы Бисен совхозы Жетібай аулында тұратын Малтақан бидің ұрпағы Сейітқайыр Мұхамбетшин ағамыз.

Сөз тапқыштығы, шешендігі Бөкей өңіріне танымал Малтақан би туралы кітаптың шығуына ұйытқы болған, текті атаның тұяғы Сейітқайыр Мұхамбетшин ағамыздың әкесі Ғабділ аға мен анасы Рысқаным апа қарапайым, елге сыйлы, еңбекқор адамдар болды. Ғабділ ағамыз сонау колхоз кезінен малшы. 1964 жылдан «Бисен» совхозының Жетібай ауылында аға шопан болып еңбек етті. Ағамыз еңбекқор, өте таза, ұқыпты кірпияз адам еді. Әңгімешіл, өткенді жақсы білетін адам болды. Менің де аз ғана уақыт Ғабділ ағамызбен жұмыстас болып, әңгімесін тыңдап, өмір-тәжірибесінен сабақ алуға мүмкіндігім болды. Қабақамның еңбегі еленді. Бірнеше рет үздік шопан, социалистік жарыстың жеңімпазы атанды. Үкімет тарапынан орден, медальдарға ие болды. Рысқаным апамыз да сөздің мәйегін тамызатын, жадысы, есте сақтау, қабілеті мол әңгімешіл адам болатын. Бабалардың жыр - толғауларын жатқа жырлайтын, қайын атасы Мұхамбетшенің әңгімелерін майын тамызып айтатын. Өз ұрпақтарына да ата-бабаларының әңгімелерін айтып, зерделеріне тоқытып өсірді. Ауыл-аймаққа сыйлы, қолда барын бөліп беруге әзір тұратын қолы ашық адам еді. Балаларының ішінде бабалардың шешендігі, сөз тапқырлығы Сейітқайырға жұққан. Текті атаның тұяғы Сейітқайыр сөз құдыретін ұғынған жан. Ата-ба-

Малтақан шежіресін сақтаған
Боранбай Жұмаділұлы (1889-1978)

балары туралы әңгімелерді нәрін келтіріп, майын тамызып айтады. Ауылдастары мен құрдастары Сейтқайырды «Ауыл шежірешісі» деп атауы тектен тек емес. Адамның іші-бауырына кіріп сөйлейтін, ақжарма мінезді Сейтқайыр, үнемі көңілді, жымиып жүреді. Жер-су атауларын, көне жерлерді, ата-бабалардың ескі орындарын жақсы біледі деп – жазады кітап авторы Аманкелді Шахин.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты әр аймақтан билер туралы мәліметтер жинастыра бастады. Сонда Батыс Қазақстанда Сырым Датұлынан басқа билер туралы ауыз тұщытатын дерек табылмады. Ол да Жайықтың Самар бетінің емес, Бұқар бетінің адамы еді. Осыдан келіп «Қазақ Еділ-Жайық аралығына қоныстанғаннан кейін өңірде билер институты болды ма, болса қандай маңыз атқарды, басты тұлғалары кім болды?» деген сауал тұрды. Заманында Жәңгір ханның он екі биі ел ішіндегі азаматтық дау-шарғыны шешуге қатысқанын, негізінен алғанда ханның уәзірлері іспетті кеңесшілік маңыз атқарғанын білеміз. Олардың қылмыстық істерді қарауға, шешуге құзіреті болған жоқ. Күрделі даулар мен қылмыстық әрекеттер Ресей заңдарымен, шекаралық соттарда қаралып шешілді. Демек билік ету жөнінен басқаларға, ханға, қала берді заңға бағынышты болғандықтан олар

халық таныған билер емес, хан тағайындаған уәзірлер, шен-шекпенділермен, шенеуніктер десе келіңкірейтіндей. Бұл бір билерден күй қаша бастаған дәурен еді ғой. Ханның он екі биі дегеніміз – дұрысында Жәңгірдің хан кеңесінің мүшелері болатын. Оның үстіне Бөкей сұлтан билік еткен кезең мен одан кейін арада жылдар өткізіп барып, мұрагерлік үрдіспен Жәңгір таққа отырған кездің арасында әжептәуір жылдар жатыр. Тіпті тұтастай бір ұрпақ алмасты десе де болады. «Бөкейдің тұсында кімдер би болды, арғы беттен, Жайықтың Самар бетінен онымен бірге қандай билер, немесе олардың ұрпақтары келді, не шешті, Бөкей сұлтан билігіне ықпал еткен халық өкілдері кімдер болды?» деген сауал тағы туындайды.

Осы кезде назарға іліккен Малтақан Бекетұлы болды. Сырым Датұлы туралы тарихи құжаттар мен ел ішіндегі аңыздар кеңес заманында және одан кейінгі өтпелі кездің өзінде қомақты болғанымен Малтақан туралы материал тіпті тапшылық етті. Өйткені оның ел ішінде би атағы болғанымен оның қай жылы, қайда туғаны, сауаты, не істегені, қашан, қай жылдары қайтыс болғаны туралы тек ауызекі әңгімелерге ғана негізделген болжамды деректерде ғана айтылған. Дей тұрғанмен Малтақан туып-өскен жерден өнген, тіпті оған туыстық қатынасы бар кейбір азаматтар Малтақан бидің тарих сахнасына

Тайыр Жароковтың ұлдары Марат пен Бекет елге келгенде

қайта шығуына сеп болды. Сол жылдарда Батыс Қазақстан облыстық сотының төрағасы болып жасаған бөкейордалық азамат Аманкелді Рысқалиевтің басшылығымен Малтақан туралы қысқаша дерек көзі жинақталып, Сырым Датұлы екеуінің мүсіні жасатқызылып, Жоғарғы Сот музейіне тапсырылған. Малтақан би, аты алашқа танымал қазақтың даңқты ақындарының бірі - Тайыр Жароковтың арғы атасы. Тайыр оның немересі. Тайыр Жароков ауық-ауық елге келіп, көнекөз қариялармен тілдесіп тұрған. Мысалы, 1934 жылы Ленинградтағы тарих, философия және лингвистика институтының аспирантурасына оқуға бара жатып, 1938 жылы арнайы іссапармен Ордаға келгені газет деректерінде айтылады. Тайырдың жерлесі, әрі жақын серіктерінің бірі, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мектеп мұғалімі, қарымды қаламгер Ғұмар Зарипов бір естелігінде Тайыр мен әдебиетші, жазушы Қажым Жұмалиев 1938 жылы Ордаға келіп, Нарын құмын аралап, халық ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинағаны айтылады. «Қажым мен Тайырдың ел аралап жүріп ең көбірек сөйлескен қариялары сол кездегі Орда ауданының Жамбыл атындағы колхозында тұратын Сүлейменнің Мұқамбетшесі, Хасаналының Абдолы болған. Әсіресе, Мұқамбетше сөзді өрнектеп айтып, мақалмен безендіріп отыратын аса шешен кісі болған. Сондықтан жұрт оны «шешен Мұқамбетше» деп атайтын. (Ғ.Зарипов. «Ол

осындай еді». «Орал өңірі» 201.09.1968ж. А.Ш.) деп жазды. Соңғы рет Тайыр туған жерге 1956 жылы келген. Алты алашқа танымал ақынға ауданның сол кездегі бірқатар атқамінерлері қосшылық атқарып, ақынның туған жері «Бисен» совхозының «Көктерек» (бұрынғы «Жетібай») ауылына ат басын тірейді. Сондағы Тайырдың аға деп сыйлап, ағайыным деп құрмет тұтып ат басын тірегені сол кезде 76 жасқа келіп қалған Мұқамбетше Сүлейменов болса керек. Барды бетке тура айтатын, арғы атасынан би ұрпағы, еліне сыйлы Мұқамбетше ақсақал үкімет адамдарын нөкер қылып еріткен ақын інішегінің өзіне тікелей бас тіреп келісіне разы болғанымен, қаумалаған тобын жақтырмай, тіксініп: «Әкең Жароқтың, ата-бабаларыңның бейіттеріне соғып, бата еттің бе?» деп сынай қарсы алады. Молда десе шошынып, дұғаны айтса бұға қалып, елдің діннен безген заманы ғой, қасындағылар үрпиісіп қалғанымен ақын жаны езіліп кетсе керек «Өздігімнен оқитыным жоқ еді. Сіз барып дұға етсеңіз барайын» деді. Тайыржан-ай, Петербор мен Омбының, Алматының оқу орындарын тауысқанда екі ауыз аят жаттамаған болсаң дінің үшін емес, күнің үшін жүрген болдыңғой. Өз атаң Малтақан, одан арғы аталарың да шетінен оқымысты, елге сыйлы би, молда болып еді депті. Тайыр осыдан соң Мұқамбетшеге жол бастатқызып, ағайындарға сәлем береді. Ата-бабаларының басына дұға

Малтақан биден бата алған Сүлейменұлы Мұқамбетше
шешеннің шөбересі, бөкейордалық билер кеңесінің мүшесі -
Сейітқайыр Мұқамбетшин

еткізеді. Тайырдың әкесі, заманында Қазан мен Уфа қалаларында діни сауат ашқан Жарок өзінің тікелей би ұрпағы екендігін түбінде елден жасыра алмасын білгесін өзімен бірге оқыған аталасы Боранбайға (Айта кетейік, Бұл Малтақан би туралы алғашқы деректерді елге таратушылардың бірі, Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының судьясы Есенбай Боранбаевтың атасы). 120 беттік Малтақан бидің қолжазба шежіресінде қазақтың Еділ-Жайық арасына қоныстануы мен Исатай-Махамбет көтерілісі жайында жазылған екен. Малтақан шежіресінде Бөкей Ордасының тарихы мен Исатай-Махамбет көтерілісі кеңестік саясаттан ада көз көрген адамның пайымымен жазылған. Бөкей ханның патшадан ресми рұқсат алып, Еділ – Жайық аралығына көшуі жай біз кеңестік әдебиеттерден оқығандай қаңырап бос жатқан жерге елдің қоныстана салуы емес, қазақ аксүйектері мен батыр-билерінің ұзақ уақыт бойы осы жерді қалмақтан азат ету күресі арқылы жүзеге асқаны егжей-текжейлі айтылған. Ел мен жер, рулар тарихына қатысты қызғылықты деректер келтірілген.

Малтақан шеркеш билерінің ішіндегі Жиенбеттен кейінгі ең беделдісі және би атағына ие болған соңғысы десе де болады. Малтақан заманы билерден сый қашпағанмен, күй қаша бастаған патша өкіметінің қазақ елін отарлау кезеңімен тұспа-тұс келді. Бұл қазақтың дәстүрлі құқығының орыс заңымен ығыстырылып, нағыз билердің жойылып бара жатқан тұсы еді. Ал күні үшін жандайшапқа айналып, шенділер мен шекпенділердің сойылын соғып кеткен жасанды билерден бақ қашпағанмен, бап қашқан заман болды. Осындай өлара кезеңде билер әулетінің дәстүрін сақтап, әділдік жағында болып, қараша халықтың сойылын соққан Малтақан бидің ел ішінде беделі зор болғанымен, Исатай – Махамбет көтерілісіне қатысып, бұқара жағына шығып кеткендіктен де болар заманында, хан мен оның төңірегіндегілерге, патша өкіметі тұсындағы атқамінерлерге қадірі болған жоқ. Елмен бірге жадау күй кешті. Оның Жарок, Сәпок, Қалым, Абош деген балалары болған. Бірақ билігіне қылау түсірмеген, тура жарып айтатын қасиетінен айнымаған. Кеңес өкіметі тұсында Малтақан бидің айтқандары туралы Жәнібек аудандық «Октябрь туы», Батыс Қазақстан облыстық «Орал өңірі», республикалық «Қазақ әдебиеті» газеттерінде және басқа басылымдарда жарияланған Ғ.Зариповтың, Х.Қыдыровтың

мақалалары соны аңғартады. Малтақан айтты дейтін сөз ел арасында көп. Малтақан бір сөзінде:

«Жарлы ауылдың байы болма
Жаман ауылдың биі болма» - депті.

Сөзге шешен, турашыл Малтақанды көре алмаған, сөзбен жеңе алмаған болыс пен байлар оның кедейлігін мұқатқысы келіп қулық ұйымдастырады. «Осы Малтақан жұрттың төрінде отырып сөйлегенде ешкімге дес бермейді. Қолынан қоңыр тоқтының басы түспейді. Біз үйіліп-төгіліп үйіне бара қалалық. Несімен сыйлар екен» деседі. Сөйтіп болыс бастаған топ бір күні Малтақанның қараша үйіне сау ете түседі. Олардың ішінде ел ішінде сараңдығымен аты шыққан, «қонағын қатқан ет – қақпышпен сыйлап, аттандыра береді» дейтін Түсеке, Малтақанның бір баласының еңбегіне алажақ тоқтысын екі жылдан бері бермей жүрген Жұнысәлі бай да бар екен. Малтақан қонақтарды жадырай қарсы алып, жалғыз биесінің құлынын сойып қонақ етеді. Жас құлынның еті алдарына келгенде Жұнысәлі бай: Малтақанның байлығы болмаса да, пандығы бар-ау, қонақты құлын етімен сыйлауын қарандар! – деп кекете тіл қатады.

Сонда Малтақан:

Сәлем бере келген соң
Елдің ылғи еркесі мен серкесі,
Ақ ниетімді көрсетіп
Алдарына тартқаным –
Жалғыз құлынның шекесі.
Бұл құлынды соярда
Бір жерден кемпірім күңкілдеді:
«Қақпыштан» құр емес - деп сандығым
Бір жерден бала діңкілдеді:
«Байдан әкеліп соям» - деп -
Жалға алатын жандығын.
Екеуін де дегеніме көндіріп,
Құрмет үшін құлынның
Құрбан еттім малдығын.

Болса болар, бәлкім менің пандығым! – десе керек. Сөз төркініне түсінген Жұнысәлі мен Түсеке ұялғаннан табаққа қолдарын сала алмай аңтарылып қалыпты деседі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ахметов К. «Жетіру шежіресі» Орал – 2014 ж.
2. Тынышбаев М. «История Казахского народа»
1. Шахин А. «Малтақан би» Орал – 2022 ж.
3. «Малтақан» бидің ұрпағы Сейтқайыр Мұхамбетшин ағаның ауызекі әңгімесі.

Сөзіне ісі сай адам

АЯСИНОВА
Айымгул Ниегкалиевна
С.Ошанов атд. ЖОББМ -нің
«Музей ісі» үйірмесінің педагогі
Ақжайық ауд., БҚО

Аңдатпа.

Туған жерімізде қызмет етіп, еліне, болашақ ұрпаққа үлгі тұтатындай іс тындырған, сөзіне ісі сай адамдардың өмір жолын дәріптеу мектеп музейінің басты қызметі. Халық игілігі үшін жылқы малын бағып-қағу, өсіру әдісін, қасиетін дәріптеу ата-баба дәстүрінен айырылуға қалған қазіргі ұрпаққа өте пайдалы.

Мақала қосымша білім беру педагогтеріне, музейдегі жанды сабақтарға пайдалануға бағытталған.

Аннотация

Главная функция школьного музея-это популяризация жизненного пути людей, которые служили родному краю, являются примером для своей страны, будущих поколений. Популяризация методов разведения лошадей очень полезна нынешнему поколению, которое начинает забывать традиции предков.

Статья ориентирована на педагогов дополнительного образования, использование живых занятий в музее.

Кілт сөздері: Сұлтан Ошанов, Сұлтанов Дүйсекеш Сұлтанұлы, жылқышы,

Қазақ - ежелден мал шаруашылығымен айналысқан халық. Ғасырлар бойы қалыптасқан бай тәжірибесі бар ұлтымыз мал өрісін, тіршілік табиғатын, қадір-қасиетін әбден танып, білген. Бұл мақаламыз мектебімізге аты берілген, музейдегі жеті қазынамыздың біріне баланған жануарды бағып-қағып, жұрт біле бермейтін қасиеттеріне үңілген, Ұлы Отан соғысы кезінде екі адамның орнына бір өзі қызмет етіп жылқы өсірген жылқышы ардагер, Еңбек Ері Сұлтан Ошанов атамыз бен оның ісін жалғастырушы ұрпағы Есекеш пен Дүйсекеш туралы болмақ.

«Әкеден жақсы ұл туса игі, әкенің жолын кұса игі» дегендей әкесінің жолын жалғас-

тырушы Сұлтанов Дүйсекеш Сұлтанұлы Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасына қарасты Талап ауылында 1939 жылы дүниеге келген. Музейіміздегі мәліметтерге сүйенсек 1950-1954 жылы Калёный орта мектебін бітірген. 1956-1958 жыл аралығында әр түрлі қолмен қызмет жасаған. 1958 жылы қараша айында әскер қатарына алынып, Отан қорғау алдындағы борышын атқарып келеді. Алғашқы оқу жылы 1961 жылы Семей облысы, Абай ауданы №113 училищесінде оқып 1962 жылы бітірген. Оқуды сол жылы бітірісімен, қоймашы болып жұмыс істеді. 1979 жылы Чапай ауданы Батурин селосында көмекші жылқышы болып жұмыс жасады. Уайымсыз

балалық шағының кезеңдері Дүйсекештің мәңгі есінде. Әкесі әйгілі жылқышы, Социалистік Еңбек Ері Сұлтан Ошановтың өз ісінің алуан қырына, ағайынды Есекеш екеуін, қалай үйреткені жадында жаттаулы десек те артық етпес.

Үйірдегі жылқылардың санын, олардың күйін сыртқы тұрпатынан, жылқының жасын тісі бойынша, сондай-ақ қай аттың ұшқыр, алымды жүйрік екендігін аяқ астынан бір қарағаннан-ақ анықтап болжауды алдымен үйренді: үйір ішінде жүрген жылқы өзін қауіпсіз сезінеді. Өйткені үйір – жылқының бейбіт өмір сүруінің кепілі. Яғни жылқы сырттан келетін шабуылға тойтарыс беру, қиындықтан құтылу сияқты қажет дағдыларды үйірде үйренеді. Үйірдегі әрбір жылқының орны бұлжымайтын қатаң тәртіппен сақталады екен. Егер тәртіп болмаса үйір өзін сыртқы жаудан қорғай алмайды. Үйірдегі тәртіпті үйлестіретін үйірдің басшысы болады. Бұл міндетті көп жағдайда сары қарын, сақа биелер атқарады. Жылқы түлігінің басты қасиеті үйір басы айғыр өзінен туған ұрғашы құлынды қайырмайды. Яғни қан жақындасып, үйірдің сапалық қуаты әлсіреуден сақтанады. Сондықтан өзінен туған құлын байтал шыққанда басқа айғырдың үйіріне

қуалап апарып қосып береді де, өзі сол үйірдің байталын қайыруға алады. Алда-жалда қан жақындасқан жағдайда айғыр үйірін қайырмай таратып жібереді. Бұндай тектілік қасиет тек жылқы малында ғана бар.

Үйірдің бағым-күтімін ондағы тай-құнандарға қарап біледі. Жас жылқылардың іші босап қарынсал тартса, жылқы үйірін дереу ащылатады. Қыстың алғашқы айларында үйір жайылымына ішетін суы бар, ащылауға қолайлы өлкені таңдайды. Көктемде ағынды суы бар изенді далаға өрістетеді. Жылқының қасиеті бір-бірін кісінесіп иіс және дауысы арқылы таниды. Қазақтың «жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше» дейтін сөзі осы мақсатты көздеп айтылса керек.

Жылқыны қыс айларында отарлатады. Отарлатудың пайдасы: күзде қоң жинаған түліктің қоңын көктемге дейін арықтатпай жеткізу және биелерді аман-есен құлындату болып табылады. Жылқы малын бағудың ерекшелігі: ол басқа малдар сияқты емес, айдап жүріп бағуға ыңғайлы. Жылқы малын қыс бойы қар аз түскен немесе тебіндеп жайылуға мүмкіндігі бар өлкелерге айдап апарып тебіндеткен. Жылқыны отарға қазан айының соңына таман шығарып, көктемде биелер құлындағаннан кейін қайтарады.

Сұлтан қарт үйірдің қоңын (күйін) ерекше бақылайтын болған. Қоңы біркелкі семірген үйір сыртынан қарағанда, қозғалысы азайып, баяу үйездеп, көсіле жусап, екі-екіден қасынысып, анда-санда жер иіскеп, бас шұлғысып тұрады екен.

Күз және көктем мезгілдеріне қарағанда, жылқы қыста көп жайылады. Бір тәуліктің 20-22 сағатында жайылып, 2-3 сағат демалып ұйықтайды. Тәжірибелі жылқышылар қыста жылқы жайылымының шөбін тақырлатпай, көктемге дейін бөліп-бөліп жайып жеткізеді. Өйткені қыста бір желінген шөп қайта көктемейтіндіктен шөп аз шыққан жылдары жылқышылар түлігінің ашығып қалмауын қатты қадағалайды. Ол үшін жайылымды жо-спарлы түрде ай-апталарға бөліп пайдаланады.

Қыс айларында жылқы су ішетін даладағы бастау-бұлақтар қатып қалатындықтан жылқышылар түлігін қарлатып жаяды екен. Қыста шұбар қарлы жер жылқы отарына

қолайлы. Тәжірибелі жылқышылар табынды алысқа айдап қинамайды. Қыста кенет терлеген жылқы ауырып қалуы мүмкін және қатты жүріс үйірдің табанын тоздырады. Үйірді бір күнде 10-15 шақырымнан артық жүргізбеген дұрыс деп отыратын.

Жылқы жаңа жайылымға барғанда шөптің сонысын қуалап жайылатындықтан, оны иіріп ұстауға болмайды. Жайылым жақсы болғанда жылқылардың жаясы домаланып, жалы желбіреп, сергек қозғалады. Тай-құнандар шапқылап ойнаса, бұл да жайылымның жақсы болуының әсері.

Аязды күндері тоңбас үшін жылқы ішкі жылуын бойында жақсы сақтайды. Қарды көп жеген жылқының ішкі жылу сақтау әсері босаңсиды. Қыс бойы қарлата берудің де кемшін тұстары бар. Құнарлы шөпке жайылған жылқы іш майын жақсы сақтайды да, кездейсоқ болатын үскірік боранды күндері ығып кетпей байырқалайды. Қысқы жайылымда жоғарыдағы талаптар сақталмаса, жылқы тез ариды және ішкі қуатын жоғалтады.

Табынға ықтасын және қырат-қырқалы төбе-төбешіктері бар, табиғаты жылы райлы, жұмсақ және жазда мал жайылмаған, шөбі мол

һәм шүйгін өлке таңдалады. Қыс айларында жылқы түлігінің жайылымы: бетеге, түйеқұлақ, қарақұйрық, қазтабан, сары изен, күзеген, қияқ, бунақ жусан, селеу, қандауыр, қылтан, бозаң, ботажусан, тарлау, теріскен, буылдырық, бұйырғын, жуа, тағы басқа шөптерге бай болуы қажет.

Әр түліктің бағым күтімінің оны өз төлі есебінен өркендетудің өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен, қыста тебінді болатын жылқының бағымы басқа малдарға қарағанда күрделі. Осыған орай жылқышыдан айырықша төзімділік пен іскерлік талап етілетіні әкеден балаға берілген талап пен тәжірибе.

Осындай талап биігінен көрініп жүрген жылқышылардың бірі болған Дүйсекеш Сұлтанов. Ол әке жолын қуған жігіт. 40 жыл бойы жылқы бағумен шұғылданған, мектебімізге аты берілген Сұлтан қария кезінде ауыл-аймақта сыйлы, құрмет иесі болды. Жасы ұлғайғаннан кейін құтты құрығын үлкен ұлы Есекешке берген. Жеті жасында-ақ атқа салт мініп жүруді үйренген ағасына Дүйсекеш қызғанышпен қарайтын. Әкесі Есекешке табынды суға айдап әкелуді тапсырғанда қалғысы келмейтін. Әкесі мұндай уақытта оның үрпек

шашты басынан сипап тұрып: «Асықпа ұлым, сенің де кезің келер» деп жұбататын. 1968 жылы әкесі дүние салғаннан кейін бар ауыртпалық ағайынды екі жігітке түседі. Осыдан бірнеше жыл бұрын, қыс күндерінің бірі ашық болып тұрған. Соңынан қытымыр қыс күніне шаным бар ма, кенеттен жел ойнап шыға келеді. Дүйсекеш ағасымен бірге әзер дегенде қалың жылқыны тауып, қыстақ басына айдап келеді, бірақ жиырма бес жылқы кем екендігіне таңертең көздері жетеді. Көзден таса болған малды іздеп аға жылқышы шексіз даланы ұзақ кезеді, ақыры қыстақтан 300 шақырым жерден табады.

Ағасы Есекеш ферма меңгерушілігіне тағайындалады, сөйтіп марқұм әкесінің бір кезде болжап айтқан сөзі расқа шықты. Өзі сияқты ол да сенімді ақтап, абыройға бөленеді. Қайсы бір жылдары әр жүз биеден жүз құлын өсірген коммунист Есекеш Сұлтанов Октябрь революциясы, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен наградталды. Ұзақ жыл атаның сенімді қолғанаты, көмекшісі болған Дүйсекеш те жас кезінен-ақ жылқы малының бабын табуға бейім өсті. Дүйсекеш Сұлтановтың өзі ауылдастарының

мақтанышына айналды. Өйткені Қазақ ССР Жоғарғы Советі мен жергілікті Советтерінің сайлауында совхоз еңбеккерлері жылқышыны екінші қайтара селолық Совет депутаттығына сайлауы, оның шынында да сенім мен абырой иесі екенін танытады. Ал, өңіріндегі III дәрежелі Еңбек Даңқы ордені жылқышының жемісті еңбегінің кепілі болатын.

Дүйсекеш Сұлтанов жыл сайын құлын өсіруде мал басын аман сақтауда жоспарлы тапсырмаларын асыра орындаған. Әр мерекелі жылды мол табыспен атап өтуге бекінген жылқышы жыл басында әр жүз биеден 93 құлын алуға, жылқы басын түгелдей аман сақтауға міндеттенген. Құлын өсірудегі міндеттемемді сөзсіз орындаймын деген сенімдемін» дейтін жылқышы өз сөзінде.

Жылқы малына деген сүйіспеншілік бізге ата - бабамыздан жалғасады, халқымыздың тарихымен етене байланыса жеткен. Қажырлы еңбекпен өткізудің нәтижесінде көптеген жетістікке жеткен.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Музей жәдігерлері
2. Barinbil.kz

Экологическое воспитание в условиях дополнительного образования детей

БАЙСАРИЕВА
Наталья Борисовна
методист ОЦДЮТиЭ,
педагог-эксперт
г.Уральск, ЗКО

Аннотация

В настоящее время важным вопросом является экологическое воспитание молодежи. В данной статье рассказывается о значении, формах и методах экологического воспитания в дополнительном образовании. В статье отражается актуальность вопроса.

Аңдатпа

Қазіргі уақытта жастарға экологиялық тәрбие беру маңызды мәселе болып табылады. Бұл мақалада қосымша білім берудегі экологиялық тәрбиенің мәні, формалары мен әдістері туралы айтылады. Мақалада мәселенің өзектілігі көрсетілген.

Ключевые слова: экология, экологическое воспитание, дополнительное образование, кружковая работа.

Экологическое воспитание и образование учащихся одно из основных направлений работы в системе дополнительного образования. В настоящее время проблема экологии стала острой проблемой. Каждый человек должен осознавать, беречь и любить природную среду. Поэтому мы должны начать свои первые шаги с воспитания нашего подрастающего поколения. Прививать им качество любить и беречь родную землю. Именно поэтому, актуально сейчас говорить об экологическом воспитании и образовании.

С чего начинается Родина? С детских впечатлений об окружающем мире, с увлечений подростков, с понимания своего места на Земле. Если эти впечатления, знания, увлечения с ранних лет связаны с живой природой, то в характер ребенка закладываются доброта, отзывчивость, человечность. Формирование этих вечных ценностей и есть главное предназначение экологического воспитания.

О росте в общественном сознании приоритета

экологических ценностей свидетельствует тот факт, что 21 век назван мировым сообществом столетием окружающей среды. Решение экологических проблем прежде всего нужно искать в области культуры природопользования людей, в выработке таких форм взаимодействия с окружающей средой, которые помогут изменить ситуацию к лучшему. Сегодня важно помочь детям освоить новую систему ценностей в общении с природой. В этом процессе воспитанию принадлежит заглавная роль. Среди всего многообразия социальных институтов школа и система дополнительного образования занимают особое место, так как их воспитательное воздействие длительно и целенаправленно.

Западно-Казахстанский областной центр детско-юношеского туризма и экологии является одной из ведущих по республике организаций дополнительного образования по экологическому воспитанию подрастающего поколения. За годы

Независимости Центр достиг больших успехов развитии, многие его воспитанники связали свой выбор профессии с благородной миссией защиты природы. Задача дополнительного образования состоит в том, чтобы выпускать учеников не только с определенным запасом знаний, но и экологически грамотных ребят. Сложившаяся система дополнительного образования экологического направления Центра детско-юношеского туризма и экологии ЗКО позволяет воспитанникам использовать свои возможности, склонности, интересы. В настоящее время в Центре реализуется 14 образовательных программ данной направленности: «Балдаурен», «Болашақ», «Эко-соқпақ», «Экосақшы», «Ақ Жайық», «Дархан дала», «Экос», «Исследователи», «Сакура», «Этюд», «Этюд 2», «Краски», «Радуга», «Акварель».

Деятельность в экологических кружках разнообразна по своей специфике и содержанию: дети занимаются научно-исследовательской работой, проводят опыты с растениями, участвуют в природоохранных акциях и экспедициях, проводят мониторинги и экологические рейды, учатся правильно заготавливать и использовать природный материал при изготовлении творческих работ, используют полученные знания в декоративно-прикладном искусстве. Процесс образования

и воспитания строится таким образом, чтобы формировать и углублять знания детей о природе, стимулировать их стремление охранять природу родного края, вырабатывать умение и навыки природоохранной деятельности, формировать убежденность в необходимости бережного отношения к окружающей среде, к природным ресурсам. Ввести каждого ребенка в мир природы, научить его понимать ее, воспитывать бережное отношение к ней - основа экологического образования. И достичь это можно по мере решения в единстве следующих задач: образовательных – формирование системы знаний об экологических проблемах современности и пути их решения; развивающих – развитие системы интеллектуальных и практических умений по изучению, оценке состояния и улучшению окружающей среды своей местности, развитие стремления к активной деятельности по охране окружающей среды; интеллектуального (способности к анализу экологических ситуаций), эмоционального (отношение к природе как к универсальной ценности), нравственного (воли и настойчивости, ответственности); воспитательных – формирование мотивов, потребностей и привычек экологически целесообразного поведения и деятельности, а также здорового образа жизни. Мы понимаем, что от того, каким ребенок

сможет увидеть окружающий мир, какое место он отведет себе в этом мире, как построит свои взаимоотношения с ним, зависит его жизнь и то, каким будет этот мир.

С увлечением уже второй год занимаются ребята в экологических кружках «Экос» и «Исследователи», руководителем которого является педагог дополнительного образования Наталья Байсариева. В каждом кружке занимаются по 15 учащихся, 6-ые классы. Природные участки при ОЦДЮТиЭ являются одними из лучших в области. Здесь воспитанники определяют растения, учатся и успешно делают выводы по опытнической работе, оформляют дневники, сравнивают полученные результаты с предыдущими результатами. Занимаются опытнической и исследовательской работой в области экологии и охраны природы. Именно здесь прививается любовь к окружающему миру, здесь ребята узнают, что природа беззащитна и нуждается в охране и заботе. Все разнообразие окружающего нас мира, законы, по которым он живет, является предметом изучения. В детском объединении эколого-эстетической направленности «Радуга», «Этюд», «Этюд 2», «Краски», «Акварель» которыми руководит опытный педагог дополнительного образования Светлана Петченко, воспитанники учатся жить

в единстве с природой, учатся экологически целесообразному образу жизни. От пристального внимания к природе, возникает и развивается любовь к Родине, к своему краю, к родной земле. Вот почему очень важно, чтобы дети получили специальные знания, умения и навыки, которые они смогли бы применить и реализовать на протяжении всей жизни. Кроме того, в кружке есть воспитанники, которые ведут многолетнюю исследовательскую деятельность. Существенным результатом такой деятельности является интерес к профессиям, связанным с экологией, есть выпускники, связавшие свое дальнейшее обучение по профилю кружка. Все воспитанники кружка представляют свои работы на выставках «Мир глазами детей» в городском выставочном зале города Уральск. Воспитанники кружка «Сакура», руководителем которого является педагог дополнительного образования Ниязбек Гатауов, учатся видеть красоту в человеке, обществе, природе и наоборот видеть, оценивать «безобразное», бороться с негативными явлениями в жизни. В силу своих возрастных особенностей дети начинают осваивать социальные роли. Данная программа рассчитана на детей 9–12 лет. Практические занятия по программе связаны с использованием «живого материала», коллекций, плакатов,

гербарного материала, поисково-исследовательской деятельностью. Содержание и ход каждого занятия является естественным продолжением и закреплением теоретических сведений, полученных ранее на уроках, а также на занятиях экологического объединения. В 2023-2024 учебном году начали свою работу экологические кружки первого года обучения «Балдаурен», «Болашак», «Эко-соқпақ», «Экосақшы», «Ақ Жайық», «Дархан дала» которыми руководят педагоги дополнительного образования Динара Бекетаева и Гульмира Кайбалиева. Программы направлены на формирование осознанного правильного отношения к объектам природы, находящимся рядом (формирование экологической культуры). Занимаясь с детьми в кружке, педагоги учат детей быть ответственными за свои поступки, обогащают их представления об окружающем мире. Занятия развивают творческое воображение, познавательные возможности детей, воспитывают бережное отношение к окружающей среде, необходимость рационально относиться к компонентам неживой природы, прививают любовь к природе, желание о ней заботиться. Не всегда дети правильно поступают по отношению к животным, к природе, хотя на уроках окружающего мира этому отводится главная роль. Данная программа поможет

формировать культуру поведения детей в природе, научить их отвечать за свои поступки, с любовью относиться к природе своей Родины.

Деятельность в детских объединениях разнообразна по своей специфике и содержанию: дети занимаются научно-исследовательской работой, проводят опыты, ставят эксперименты, участвуют в природоохранных акциях и экспедициях, проводят экологические мониторинги и экологические рейды, ухаживают за растениями и животными. Экологическое воспитание всех воспитанников активно происходит во время экскурсий и походов в природное окружение, проведения мониторингов и экологических рейдов, природоохранных акций, таких как «Зеленый парус Приуралья», «Посади свое дерево, турист!», «Рыбам-воздух», «Покормите птиц зимой!», «Кормушки». Проводятся рейды по очистке береговых зон водоёмов от бытового мусора, сушняка, расчищаются и облагораживаются родники. Приоритетной является организация постоянного экологического дозора за состоянием рек, привлечение внимания населения, и в первую очередь школьников, к проблемам малых рек. Педагоги дополнительного образования активно пропагандируют здоровый образ жизни. Во время занятий проводят познавательные беседы, такие как: «Любить природу

– значит любить Родину!», «Земля - наш общий дом», о садовых цветах, «Охрана окружающей среды», «Лес – наше богатство», о ЗОЖ. Каждый год совместно с кружковцами проводят работы на озеленение и благоустройство двора. Сажаят деревья, цветы около учреждения, чистят территорию, вывозят мусор на свалку.

Среди кружковцев ежегодно проводятся различные мероприятия экологического направления такие как, соревнование по экологическому ориентированию «Экобағдар», соревнования по спортивной орнитологии «Бердвотинг» и тд. В новом учебном году целях экологического воспитания, 3 ноября 2023 года на базе туристско-оздоровительного комплекса «Евразия» было организовано соревнование по экологическому геокэшингу среди кружков ОЦДЮТиЭ. Соревнования проводились по правилам игры геокэшинга. Маршрут соревнования включал 10 контрольных пунктов (с заданиями по определению названия дерева, кустарника, цветов и т.п.), обозначенных призмами (фонарями), общей протяженностью 1,5 км. Команда выходила на старт в спортивной экипировке, с планшетом, GPS-навигатор (телефон), карандашом и ластиком. На старт команды выпускались с интервалом в 2 минуты. Команда на маршруте соревнования неделима и состояла только из учащихся, членов кружка. Отсечка времени не предусмотрено, так как на одном

контрольном пункте одновременно могли работать несколько команд. Участвовало 13 команд. В средней группе победителями стали кружок «Краски» руководитель С.Петченко, на втором месте расположился кружок «Исследователи» руководитель Н.Байсариева. В старших группах второе место завоевал кружок «Радуга» руководитель С.Петченко.

Содружество детей и взрослых, увлеченно занимающихся таким важным делом, дает ощутимые результаты: происходит привлечение населения к практическому решению экологических проблем своего населенного пункта.

В заключении хочется отметить, что природа не может защищать себя от варварского, корыстного, равнодушно – пассивного отношения к ней, от враждебных ее действий человека и вмешательства в ход естественных процессов, вызывающих гибель многих растений и животных. В нравственном обществе сформулирован закон об охране природы, который должен выполняться каждым гражданином страны. К его выполнению подрастающее поколение подготавливается всем содержанием и формами нашей жизни, особенно условиями единого учебно – воспитательного процесса. Полноценный эффект будет достигнут, когда экологическое сознание и поведение станут составной частью общей культуры молодого человека.

Продвижение политики качественного физического воспитания в Казахстане

ИЛЬЯСОВА

Алия Кадыровна,
к.э.н. международный эксперт по вопросам
гендерной экономики, эксперт-координатор
проекта Регионального офиса ЮНЕСКО
в Алматы «Качественное физическое
воспитание в Казахстане»

Физическое воспитание — наиболее эффективное средство обеспечения всех детей и молодежи умениями, подходами, ценностями, знаниями и пониманием для постоянного участия в жизни общества

В последние годы приверженность ЮНЕСКО физическому воспитанию нашла отражение в определении разработки концепции Качественного физического воспитания (далее — КФВ) как одного из трех основных приоритетов Межправительственного комитета Организации (CIGEPS), а также в поддержке международной официальной позиции по физическому воспитанию Международного совета по спортивной науке и физическому воспитанию (ICSSPE).

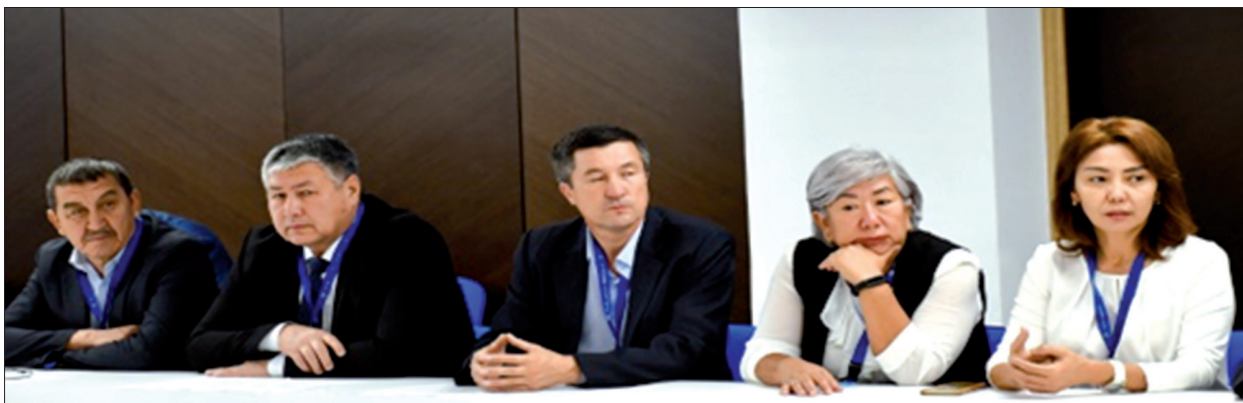
Качественное физическое воспитание — запланированный, последовательный, инклюзивный процесс обучения, являющийся неотъемлемым элементом учебной программы начальной и средней школы. В этой связи, КФВ служит основой вовлечения в физическую активность и спорта на протяжении всей жизни. Процесс обучения, предлагаемый для детей и молодежи посредством уроков по физическому воспитанию, должен соответствовать их развитию и помогать им приобретать психомоторные навыки, когнитивное понимание и социально-эмоциональные навыки, необходимые им для физически активной жизни.

В Казахстане вопросам физического воспитания уделяется особое значение. В своем выступлении на первой сессии Парламента Республики Казахстан VIII созыва от 29 марта 2023 года Глава

государства Касым-Жомарт Токаев отметил, что «в нашем обществе важнейшее значение имеет популяризация здорового образа жизни и развитие массового спорта. Особенно необходимо создать условия для занятия спортом детей. Все это позволит улучшить здоровье населения».

С мая по декабрь 2023 года в Казахстане в рамках Меморандума о взаимопонимании между Министерством просвещения Республики Казахстан и ЮНЕСКО РГКП «Национальный научно-практический центр физической культуры» Министерства просвещения Республики Казахстан реализовал проект «Качественное физическое воспитание в Казахстане». Целью проекта являлось продвижение политики КФВ в Казахстане. Проект был поддержан Национальной комиссией по делам женщин и семейно-демографической политикой при Президенте Республики Казахстан.

Перспективные исследования отмечают связь между физической активностью молодежи и успехами в учебе. На академическую успеваемость влияют и другие факторы, однако факты подтверждают предположение, что если молодые люди занимаются физической активностью хотя бы в пределах рекомендованного объема, это улучшает их общественные и академические

достижения. Для многих детей, особенно находящихся в менее благополучном положении, физическое воспитание предоставляет единственную возможность регулярно заниматься физической активностью. Это еще больше подчеркивает необходимость в том, чтобы дети имели доступ к качественному физическому воспитанию в рамках школьной программы. Инвестирование в качественное физическое воспитание — это инвестиции в гендерное равенство, инклюзивность, хорошее здоровье и благополучие, качественное образование и возможности трудоустройства. Физическое воспитание может напрямую способствовать реализации международных программ развития, включая Цели устойчивого развития (ЦУР) Организации Объединенных Наций, Казанский план мероприятий (КПМ) ЮНЕСКО, Глобальный план мероприятий Всемирной организации здравоохранения по повышению уровня физической активности (GAPPA), Пекинскую платформу мероприятий, и другие.

Одним из результатов проекта «Качественное физическое воспитание в Казахстане» явилась разработка аналитического отчета «Анализ ситуации в сфере физического воспитания в Казахстане», в котором обозначены проблемы в сфере физического воспитания. Полученные экспертами данные позволят выявить проблемные направления для научно-исследовательской деятельности молодых ученых, выпускных работ организаций ТиПО и ВУЗов, внести изменения в действующие нормативные акты, регламентирующие условия необходимые для изучения физической культуры в организациях образования, содержание типовых образовательных и учебных программ организаций образования, образовательных программ, курсов повышения квалификации; разработать комплекс учебной и учебно-методической литературы, позволят

улучшать материально-техническую оснащенность процесса физического воспитания через увеличение количества спортивных сооружений и улучшение качества спортивного оборудования.

Также в рамках проекта были организованы и проведены региональные обучающие семинары (в гг. Уральск, Алматы, Усть-Каменогорск, Шымкент и Актобе), участниками которых были представители региональных подразделений РГКП «Национальный научно-практический центр физической культуры» Министерства просвещения РК, учителя физической культуры школ регионов, представители заинтересованных сторон.

В ходе данных региональных встреч присутствовавшие на мероприятиях учителя физической культуры озвучили проблемные вопросы, с которыми сталкиваются в своей профессиональной деятельности, некоторые из них следующие: физическая культура (далее – ФК) – единственный предмет в школе, по которому нет учебников в Казахстане и учителям ФК вынуждены использовать устаревшую методическую литературу и учебные пособия; слабая материально-техническая база в сфере ФК, а именно нетодостаточное финансирование; отсутствие анализа выявленных недостатков и эффективных программ по их устранению; высокий показатель детского травматизма на уроках физической культуры; недостаточное внимание физиологическим особенностям мальчиков и девочек; низкий уровень подготовки кадров; слабое взаимодействие между Министерством просвещения РК и Министерством высшего образования и науки РК; отсутствие предмета «Теория ФК» и курсов повышения квалификации для вузовских преподавателей; отсутствие мотивации у детей к посещению вариативных часов; отсутствие анкетирования учащихся с

КОНВЕНЦИИ	Главный аспект, касающийся инклюзивного КФВ
<i>Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования (1960 г.)</i>	Право на доступ к образованию и на качество образования.
<i>Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979 г.)</i>	Ликвидация дискриминации в отношении женщин в области образования. Ликвидация стереотипного понимания роли мужчин и женщин через совместное образование и адаптацию методов преподавания.
<i>Конвенция о правах ребенка (1989 г.)</i>	Право на бесплатное и обязательное начальное обучение без какой-либо дискриминации. Особое внимание на благополучие и развитие ребенка.
<i>Конвенция о правах инвалидов (2006 г.)</i>	Недопущение исключения из бесплатного и обязательного начального обучения или из обучения в средней школе на основании инвалидности. Обеспечение системы инклюзивного образования на всех уровнях.

целью выяснения интересов по видам спортивных занятий; отсутствие мониторинга качества спортивной инфраструктуры и ее нормативное обеспечение; отсутствие фундаментальных и социологических исследований по проблемам школьной физической культуры; отсутствует методическое обеспечение для инклюзии; слабое учебно-методическое обеспечение предмета ФК, в том числе адаптивной физкультуры для детей с коррекционными нарушениями.

Выказанная учителями ФК озабоченность состоянием вопросов в сфере физического воспитания страны, наряду с рекомендациями отчета «Анализ ситуации в сфере физического воспитания в Казахстане», составили основу процесса разработки основного проектного документа - Политики Качественного физического воспитания в Казахстане (далее – Политика). Данная Политика базируется на взаимосвязанных критериях Качественного физического воспитания: базовых потребностях: минимальных условиях, необходимых для обеспечения основного КФВ; Качественного физического воспитания: требований, необходимых для обеспечения сбалансированной программы КФВ; подготовки учителей для качественного физического воспитания (ПУКФВ): основных направлениях подготовки для повышения возможностей учителей по физическому воспитанию. Следует заметить, что эксперты проекта при разработке Политики принимали во внимание, что Политика, прежде всего, зиждется на постулатах инклюзии и гендерного равенства, заключенных в обязательствах международных документов (Конвенций ООН), к которым присоединился в разные годы Казахстан. (Рисунок 1).

Рисунок 1. Рамочные документы по обеспечению инклюзивного КФВ в Казахстане

В 2020 году все школы Казахстана стали инклюзивными, однако, по словам участникам

проекта: до сих пор отсутствует методическое обеспечение инклюзии. В передовой международной практике инклюзивный подход к разработке учебной программы должен предполагать гибкость, позволяющую учитывать различные потребности, обеспечить полезность образования соответствующего качества и предоставляющую учителям свободу в адаптации рабочих методик для получения максимального эффекта и соответствия конкретным условиям обучения. Кроме того, необходим гибкий подход к школьной организации и оценке учащихся. Такая гибкость позволит развивать более инклюзивные педагогические методы, сместить приоритет с учителя на детей и применять более разнообразные способы обучения. Доступные и гибкие учебные программы, средства и учебный материал могут стать ключевыми при создании инклюзивных школ. Помимо этого, должным образом обученные профессионалы представляют жизненную важность в реализации инклюзивных программ. Также важно полное и точное понимание учителями потребностей всех учащихся, чтобы можно было применить весь спектр умений и навыков для достижения успеха. Учащиеся с особыми потребностями в образовании или ограниченными возможностями, девочки и учащиеся из групп, представляющих меньшинство, могут быть подвержены риску неуспеваемости из-за различных социально-экономических факторов. Их обучение и оказание им поддержки зависит от учителей.

В заключении автор хотела бы выразить надежду, что реализация Политики Качественного физического воспитания в Казахстане продвинет сферу физического воспитания на новый качественный уровень, признаками которого являются частота, разнообразие, инклюзивность и ценностное содержание.

Қазақстан қорықтары

ГАДИЛЬШИНА
Камшат Сүлейменқызы
Қалалық ЖТС-ның әдіскері
Ақтөбе қ., Ақтөбе обл.

Сабақтың мақсаты:

1. Қазақстан қорықтарын тереңдетіп оқытып, мақсатымен таныстыру.
2. Табиғат заңдылықтарын терең түсініп зерттей білуге баулу.
3. Қоршаған ортаны қорғауға, сүйе білуге тәрбиелеу.

I. Сабақтың барысы:

«Мейірім» әдісімен көңілді әуен және смайликтер арқылы амандасу. Оқушылардың сабаққа қатысын, дайындығын тексеру.

II. Үй тапсырмасын тексеру: «ЖОЛДАМА» әдісі.

Сабақтың барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі.
 2. Оқу, құрал-жабдықтарын даярлату.
 3. Сабаққа ынтасын аудару, түгелдеу.
 4. Сабақ мақсатын таныстыру, топтарға бөлу.
- 1-топ «Жануарлар»
2-топ «Өсімдіктер»

III. Жаңа сабақ: «Галерея» әдісімен тақырыпты анықтау. Табиғи қорық - табиғат нысандарын қорғаудың жоғарғы көрсеткіші. Ерекше қажет ететін тұқымы құрып бара жатқан өсімдік пен жануарлардың түрлерін табиғи күйінде сақтайтын жер. Қазір елімізде 10 қорық жұмыс жасауда, олардың әлемдік маңызы бар деген мәртебеге ие болған Қорғалжын және Наурызым қорықтары. Ең соңғы оныншы қорық Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданында «Қаратау» қорығы (2004 ж) ұйымдастырылды.

Бейнеролик көрсету.

Стюардесса: Біз ұшаққа отырдық, белдіктеріңізді тағып, ыңғайланып отырыңыздар. Біз 3000 м биіктікте ұшып келеміз. Бірінші бағытымыз Ақсу-Жабағылы қорығы.

1-оқушы: Ең алғашқы ұйымдастырылған қорық

1926 жылы, ауданы 131 934га. Батыс Тянь – Шянь мен Өгем тауларының табиғатын қорғау мақсатымен ұйымдастырылған. Табиғат байлықтары: өсімдіктердің 1400 түрі, балықтың, бауырмен жорғалаушылардың 9000, 200 – ге жуық дәрілік өсімдіктер түрі бар.

- Картамен жұмыс «Мозайка әдісі» Қорықтарды картаға орналастыру.

Стюардесса: Келесі бағытымыз Барсакелмес қорығы.

Арал теңізіндегі оңтүстіктен солтүстікке қарай көлбей созылып жатқан шағын аралды қазақтар ежелден Барсакелмес деп атаған. 1830 жылға дейін мұндай аралдың бар-жоғын дүние жүзіндегі ешбір географ білмеген. 1831 жылы орыс ғалымы Левшин осы аралды ашып, картаға түсіреді. Аралдың Барсакелмес деп аталуында өзіндік бір сыр бар.

Стюардесса: Келесі бағытымыз Қазақстанның оңтүстік батысындағы Үстірт қорығы.

3 – оқушы. Маңғыстау өңіріндегі Үстірт жазығының шөлейтті аймағының табиғатын қорғау мақсатында 1984 жылы Үстірт қорығы ұйымдастырылды. Қорық табиғаты ерекше, онда жорғалаушылардың 30 түрі кездеседі, өсімдіктердің 300, құстың 111, сүтқоректілердің 27 түрі бар. Жануарлар арасынан қорғауға жататыны Жабайы қойдың ерекше түрі – үстірт муфлон, қаракұйрық, ұзын тікенді кірпі, шұбар күзен тіршілік етеді.

«Колесо» әдісі

1. Маңғыстау облысы орналасқан қорық (Үстірт)
2. «Ән салғыш құмдар» құмды төбесі бар қорық (Алматы)
3. Екі өзеннің атауынан құрылған қорық (Ақсу-Жабағылы)
4. Суда жүзетін құстарды қорғау мақсатында құрылған қорық (Қорғалжын)
5. Қылқанды Тайга орманы орналасқан қорық

(Батыс –Алтай)

6. Наурызым қорығы қайда орналасқан? (Қостанай)

Стюардесса: келесі бағытымыз Наурызым қорығы.

4 – оқушы: Құстар мұнда қаншама,

Аңдар мұнда қаншама,

Наурызым қорығы,

Көптен аян баршаға.

1931 жылы Қостанай облысының оңтүстігінде Наурызым ауданындағы далалы аймақтың табиғат байлығын қорғау үшін ұйымдастырылды. Қарауытқан қарағайлы тоғай, құм шағылдар, шоқ қайыңдар мен дала шөптері – осының бәрі тұтасып Наурызым қорығын құрайды. Қорықта гүлді өсімдіктердің, құстардың, сүт қоректілердің, бауырымен жорғалаушылардың, балықтар мен қосмекенділердің алуан түрлері кездеседі.

Стюардесса: Келесі бағытымыз Қорғалжын қорығы.

5 – оқушы.Ішінде де көл бар таудың, орманның,

Тың жердегі көлдің тыңы Қорғалжын

Қорғалжында қызық жаз

Көруге жұрт ынтыққан.

Стюардесса: Қорықта демалып отырып ән айтсақ қайтеді.

Ән: «Құстар қайтып барады»

Стюардесса: Батыс Алтай қорығына сапар шегіп келеміз.

6-оқушы: Батыс Алтай қорығы 1992 жылы құрылған. Ауданы 86122га. Қорық Шығыс Қазақстан облысы Глубокое ауданында орналасқан. Батыс Алтайға тән өсімдік жамылғысының бірнеше типі , яғни, қылқан жапырақты ормандар, субальпі және альпі шалғындары сақталған. Өсімдіктердің 564, құстардың 131, сүтқоректілердің 50, балықтың 5 түрі кездеседі. Өсімдіктерден марал оты, алтын тамыр, жануарлардан бұлғын, аю,құндыз, сусар және т.б сирек аңдар кездеседі.

«Тарсия әдісі» арқылы Табиғатқа байланысты тыйым сөздермен мақал-мәтелдер құрастыру.

- Табиғатты сүйемін

Көркіне басымды иемін

Қарлығаш үйге құт әкеледі

- Балық аулай алмаған суды ластайды

Құстың ұясын бұзба,жұмыртқаларын жарма, бетіне шұбар түседі

- Бір ағаш кессең, он ағаш отырғыз.

- Дана көптен шығады, дәрі шөптен шығады.

- Су жүрген жер береке, ел жүрген жер мереке

- Таулы жер бұлақсыз болмас, Сулы жер құрақсыз болмас.

- Табиғат –халық қазынасы.

- Жер көнді жақсы көреді, ат жемді жақсы көреді.

Стюардесса: Бағытымыз Марқакөл қорығы.

7-оқушы: Алтайдың алтын жиен Марқакөлі,

Жерінде сұлулықтың жарты әлемі,

Ғажайып түсе қалған періште көл,

Жат көздің сұқтанардай бар себебі.

Сергіту сәті жүргізіледі.

Стюардесса: Енді Алакөл қорығына батысқа қарай жүземіз ұшамыз.

8-оқушы: Алакөл қорығы 1998 жылы құрылған, ауданы 65217га. Алматы облысы Алакөл ауданында орналасқан. Алакөлге құятын өзендердің сағасындағы сулы-батпақты аймақтың табиғаты қорғалады. Құстардың 283 түрі, оның 12-сі «Қызыл кітапқа енген», өсімдіктің 323 түрі, сүтқоректілердің 40 түрі, қосмекенділердің 2 түрі, бауырымен жорғалаушылардың 4 түрі бар.

Стюардесса: «Билет әдісі» арқылы Ұшақта оқушылар арасында жұмбақтар жасырылады.

1.Ауаға шықса ауырады, су ішінде сауығады. (Балық)

2.Адыраспан түбінде ала тышқан ойнайды (Құйын)

3 Отта шалқиды,суда қалқиды.(Ағаш)

4. Бір айдында екі жайын, бірі кетсе бірі дайын. (Су толқыны)

6. Қанатсыз құс маңып барады,

Көзінен жас тамып барады. (Бұлт)

7.Әуеден күбі түсті, күбінің түбі түсті.(Күннің күркіреуі)

8. Сатайын десем ауыр кілем,

Сатпайын десем тәуір кілем.(Жер)

Стюардесса: Енді міне 9-ы қорық Алматыға да жеттік.

9-оқушы: Алматы қорығы 1931 жылы ұйымдастырылды. Ол асқар Алатау аясында орналасқан. Қорықтың қарамағында 71700га. жер бар. Тау беткейлеріне сән беріп тұрған қылқан жапырақты ормандар 2500 метр биіктікте кездеседі.

Стюардесса: Ең соңғы 10 -ы қорық Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданында 2004 жылы «Қаратау» қорығы ұйымдастырылды.

Қорытынды: «Шапалақ» әдісі

- Қазақстан жерінде неше қорық бар?

- Қорықтар қандай мақсатпен құрылады?

- Сіздер үшін Қазақстан жерінде әлі де қорықтар құрылуы керек пе?

- Алакөл қорығы қай жылы құрылды?

- Алматы қорығы қай жылы құрылды?

Ұй тапсырмасы: Қазақстан қорықтарына арналған буклет жасау

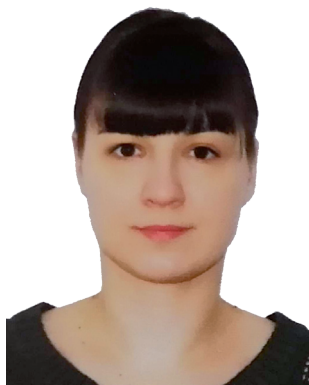
Рефлексия

Ұшаққа бұлттарды орналастыру.

1.Менің сабаққа да, өзіме де көңілім де толды. Мен сабақты түсіндім

2. Сабақты жақсы түсіндім, әрі қарай білгім келеді

3. Сабақты түсінбедім, сабаққа қатыса алмадым.

Общественное устройство и хозяйственная жизнь сарматов

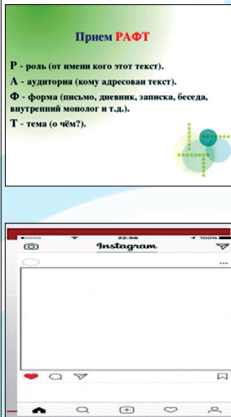

ЧЕСНОКОВА
 Светлана Рафкатовна
 №7 ОШ, педагог-модератор
 г.Уральск, ЗКО

Раздел	5.4 В Сарматы	
Ф.И.О (при его наличии) педагога Дата 27.04.2023 г.	Чеснокова Светлана Рафкатовна - 7 общеобразовательная школа педагог-модератор	
Класс 5 «Г»	Количество присутствующих	Количество отсутствующих
Тема урока	Общественное устройство и хозяйственная жизнь сарматов.	
Цели обучения в соответствии с учебной программой	5.2.2.1 – описывать археологические памятники; 5.2.2.3 – описывать особенности прикладного искусства древних племен; 5.3.1.1 – показывать расселение племенных союзов на карте; 5.1.2.2 – объяснять особенности социальных групп;	
Цель урока	Описать археологические памятники сарматов	
Критерии оценивания	Знание и понимание	Указывают территорию расселения сарматских племен и особенности социального строя
	Применение	Демонстрируют знания археологических памятников, прикладного искусства сарматов
	НВП (анализ, синтез, оценка)	Оценивают значимость археологических памятников сарматов

Этап урока/ Время	Действия педагога	Действия ученика	Оценивание	Ресурсы
Начало урока 5 мин	Приветствие учащихся, проверка готовности к уроку. Критерии оценивания: Указать территорию расселения сарматских племен и описать историю сарматов Метод «Блиц-опрос» Задание 1 - Учащимся предлагается серия вопросов: Дескрипторы: 1. Назвать век освоения сарматами территории Казахстана 2. С какого века употребляется термин «Сармат»	Приветствуют учителя. Учащиеся дают свои ответы устно	О.С. Оценивание по критериям (10 вопросов-10 баллов)	Карта древнего Казахстана (племена), слайдовая презентация

Этап урока/ Время	Действия педагога	Действия ученика	Оценивание	Ресурсы
	3.Из каких источников мы узнаем о сарматах 4.Назовите древних авторов, которые писали о сарматах 5.Физический тип сарматов 6. Язык сарматов 7.Состав племенного союза сарматов 8.Политическая история сарматов (аланы) 9.Территория расселения сарматов на территории Казахстана 10.Опишите обряд захоронения сарматов (назовите предметы из погребений) Переход к изучению новой темы Курганы (могильники) отличались друг от друга размерами и количеством вещей и предметов ,найденных там и это свидетельствует о разделении в обществе на знатных и рядовых, говорит об общественном строе сарматов. Сегодня мы будем говорить об общественном устройстве сарматов		О.С. Оценивание по критериям (10 вопросов-10 баллов)	Карта древнего Казахстана (племена), слайдовая презентация
13 мин + 9 мин (3*3)	Задание 2. Работа в парах. Составить диалог «журналиста» и «археолога» (читая страницы учебника) 1 ряд Бесоба 2 ряд курган Филипповский (стр.112) 3 ряд Сынтас Критерии оценивания: Демонстрирует знания археологических памятников, прикладного искусства сарматов Дескрипторы: 1.Распределяете роли в паре 1 балл 2.Прочитать пункты параграфа о своем кургане 1 балл 3. Приветствие, представление друг друга и логическое завершение (вывод о кургане, памятнике) 1 балл 4.Составить 6 вопросов 6 баллов 5.Составляете диалог, используя слова -курган -Западный Казахстан -железный кинжал –наконечники для стрел–железные уздечки-посуда-бронзовые зеркала - серьги-бусы - жертвенники –олень - сайгак - козел - волк- золото – воин - жирицы 1 балл =10 баллов	Учащиеся работают в паре, изучают материал по археологическим памятникам сарматов , составляют диалоги по дескрипторам	О.С. Взаимооценивание пары «Сэндвич»	ы будем говорить об общественном

Этап урока/ Время	Действия педагога	Действия ученика	Оценивание	Ресурсы
5 мин+9мин (3*3)	Метод «РАФТ» Задание 3. Учитель дает инструкцию, как работать по данному методу «РАФТ» и как написать пост в инстаграмм. От каждого ряда заслушиваю по 1 ученику, остальные работы собираются Задание 3.Давайте оценим значимость археологических памятников сарматов, написав пост Instagram Критерий оценивания: Оценивает значимость археологических памятников сарматов Дескриптор: 1.выбирают роль, например ученик 1балл 2.выбирают аудиторию, например родители, друзья 1 балл 3.выбирают форму - пост Instagram 1 балл 4.выбирают тему, например, оценить значимость археологических памятников сарматов 1 балл 5.приводит примеры интересных находок сарматских погребений 1 балл 6.описывает основные различия в погребальных обрядах мужчин и женщин 2 балла 7.называет все курганы сарматов 1 балл 8.называет курган, который больше всего запомнился 1 балл 9.творчески оформляют работу 1 балл =10 баллов	Учащиеся с помощью метода РАФТ оценивают значимость археологических памятников сарматов, написав пост в Instagram Выбирают по 1 работе от ряда Ставка в данном задании на данных учащихся на ТиО ООП (речевые навыки) частично заполненный пост в инстаграмм	О.С. Учитель оценивает по критериям	
Завершение урока 3 мин 1 минута	Рефлексия «Лесенка успеха» Ученики проводят самооценивание, в конце урока ставят себя на определенную ступеньку «Лесенки успеха». Учитель проводить опрос: Кто на 1 ступеньке, поднимите руку? Кто на 2,3,4 ступеньке? А потом от каждой ступеньке по 1 учащемуся аргументируют свою оценку: например, я на 2 ступеньке и запомнил все археологические памятники сарматов Домашнее задание: параграф 43-44, написать сообщение на тему: «Положение женщин в сарматском обществе»	Каждый учащийся сам себя оценивает, ставя на определенную ступеньку. На полях в своих тетрадях пишут номер лестницы, а потом аргументируют при необходимости или клеят на стикерах на лестницу.	О.С. Самооценивание «Лесенка успеха»	

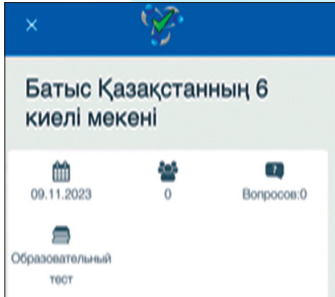
Жұмағали
Айым Абайқызы
ЖТС-ның ҚББП-і
Тасқала ауд., БҚО

Батыс Қазақстан өлкесінің киелі мекендері

Сабақтың мақсаты	Батыс Қазақстанның киелі жерлерімен таныстыру; Өлкеміздің ескерткіштері мен ғимараттарының тарихын білуге үйрету.
Сабақтың барысы	

Сабақтың кезеңі	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы	Оқушылармен сәлемдесу, түгелдеу, оқушылардың сабаққа назарын аудару мақсатында сыныпта жағымды психологиялық ахуал туғызу « Көңілді ырғақ » тренингін өткіземін. Оқушыларды Genetator платформасы арқылы 3 топқа бөлу.	Оқушылар ортаға шығады Әрбір оқушы бейнероликтегі іс қимылды қайталады.	ҚБ: «Жарайсың» мадақтау сөздері	Бейне-ролик
Сабақтың ортасы	«А, В, С» әдісі арқылы өткен тақырыппен жаңа тақырыпты байланыстыру мақсатында ой қозғау сұрақтарын талқылау. Бір-біріне сұрақтар қояды. Сыныптастарының пікірін толықтырады. Өз ойымен бөліседі. 1. Қазақстан облысы болып құрылған жыл? 2. Батыс Қазақстандағы басты су артериясы? 3. Батыс Қазақстан Ескерткіштері? 4. Батыс Қазақстан облысының орталығы?	Оқушылар берілген сұрақтарға жауап береді, бір-бірін толықтырады.	ҚБ: “Бес шапалақ” арқылы бағалау	

	Жаңа сабақты ашу мақсатында бейнеролик көрсетіледі. Мұғалім оқушыларға сабақтың тақырыбы, мақсатымен таныстырады. 1-тапсырма.Топтық жұмыс. Постер қорғау. «QR код» әдісі арқылы оқушыларға қосымша мәліметтер береді. 1-топ. Орта ғасырлық Жайық қалашығы. «Бөкей Ордасы» тарихи-музей кешені. 2-топ. Тақсай қорған кешені. Жұмағазы қазірет 3-топ. Ғұмар Қараш зираты. Жымпиты – батыс Алашорданың орталығы. 2-тапсырма. WordWall платформасында викториналық тапсырмалар.	Бейнеролик арқылы жаңа тақырыпты ашады. Ұялы телефондағы сканер бағдарламасы арқылы берілген QR код-ты сканерлеп тапсырманы орындайды. Оқушылар берілген ұялы телефондары арқылы тапсырмаларды орындайды.	ҚБ: «Өзін өзі бағалау» әдісі арқылы бір-бірін бағалайды 	https://youtu.be/p7rQwIvTTI0?si=Z2avC79PVoBvp3dv Ұялы телефон, презентация
	3-тапсырма. Сабақты бекіту. Online Test Pad платформасы арқылы тест тапсырмасын орындайды. 	Оқушылар ұялы телефондары арқылы сілтемеге кіріп тест тапсырмасын орындайды.		https://online.testpad.com/46vhc6yv73jz6
Сабақтың соңы Рефлексия 	«Whatsapp» әдісі. Мұғалім сабақты қорытындылау мақсатында оқушылардың сабаққа деген көзқарасын, рефлексиясын тыңдайды. 	Оқушылар сабақтан алған әсерін ұялы телефон арқылы ватсаптағы «Жас өлкетанушылар» группасына жібереді.		
Үй тапсырмасы	Тақырыпты оқу. «Батыс Қазақстанның киелі мекені» тақырыбында презентация жасау.			

2024 жылға арналған ОБЖТжЭО ЖОСПАРЫ

№	Шара атауы	Өтетін орны	Уақыты	Жауапты
I. Көпшілік –ұйымдастыру жұмысы				
1	Облыстық «Әр білім мекемесінде музей!» акция	БҚО	8-26 қаңтар	Өлкетану бөлімі Ғайнеден Т.Ғ
2	«Қыста құстарды қоректендіріңдер!» экологиялық акция	БҚО	15 қаңтар - 15 ақпан	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
3	Облыстық спорттық бағдарлаудан «Шаңғы бағдары 2024» жарысы	Орал қ. «Евразия» ТСК	23-25 қаңтар	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
4	Ұлттық мектеп лигасы волейбол жарысынан облыстық кезеңі 9-11 сынып	Орал қ.	25-27 қаңтар	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
5	Ұлттық мектеп лигасы волейбол жарысынан облыстық кезеңі 7-8 сынып	Орал қ.	1-3 ақпан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
6	Оқушылар арасындағы облыстық «Ақшақар – 2024» шаңғы туризмі техникасы бойынша жарыс 1 кезең – мектепшілік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	Орал қ. «Евразия» ТСК	6-9 ақпан	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
7	Ұлттық мектеп лигасы волейбол жарысынан облыстық кезеңі 5-6 сынып	БҚО	8-10 ақпан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
8	Ұлттық мектеп лигасы «Алтын доп» баскетбол жарысынан облыстық кезеңі 9-11 сынып	БҚО	16-18 ақпан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
9	Облыстық «Орал өңірінің шаңғы жолы» спорттық шаңғы жарысы	БҚО	19-21 ақпан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
10	Ұлттық мектеп лигасы «Алтын доп» баскетбол жарысынан облыстық кезеңі 7-8 сынып	БҚО	23-25 ақпан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
11	Ұлттық мектеп лигасы «Алтын доп» баскетбол жарысынан облыстық кезеңі 5-6 сынып	БҚО	1-3 наурыз	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
12	Шахматтан оқушылар олимпиадасы облыстық кезең	БҚО	5-7 наурыз	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
13	Тоғызқұмалақтан оқушылар олимпиадасы облыстық кезең	БҚО	12-15 наурыз	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.

14	Облыстық «Үздік мектеп музейі» байқауы 1 кезең – мектептік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	БҚО	13-15 наурыз	Өлкетану бөлімі Ғайнеден Т.Ғ
15	Облыстық «Жас Ұлан» әскери спорттық ойыны	«Евразия» ТК	14-16 наурыз	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
16	«Құстарға үй сыйлайық» экологиялық акциясы	БҚО	15 наурыз -15 сәуір	Экологиялық туризм бөлімі Байсариева Н.Б.
17	Жазғы гимназияда футбол жарысы 9-11 сынып	БҚО	25-28 наурыз	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
18	Жазғы гимназияда волейбол жарысы 9-11 сынып	БҚО	29-31 наурыз	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
19	Жазғы гимназияда үстел теннисі 9-11 сынып	БҚО	3-5 сәуір	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
20	Спорттық бағдарлаудан «Көктемгі бағдарлау 2023» облыстық жарысы Жүгіру арқылы спорттық бағдарлау бойынша республикалық турнир	«Евразия» ТСК	8-10 сәуір	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
21	Облыстық «Менің Отаным – Қазақстан» туристік – өлкетанулық экспедиция жасақтарының слеті 1 кезең – мектептік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	ОБЖТЖЭО	10-12 сәуір	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
22	М.Жұмаев жүлдесі үшін тау туризмі техникасының ашық біріншілігі БҚО 1 кезең – аудандық 2 кезең - облыстық	ОБЖТЖЭО	16-19 сәуір	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
23	«Айбын» облыстық әскери-патриоттық жастар жиыны	Орал қаласы	23-26 сәуір	Спорттық бағдарлау бөлімі
24	Жазғы гимназияда «Балдаурен» кішіфутзал 2-4 сынып	БҚО	2-4 мамыр	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
25	«Батыс Бердинг 2024» облыстық чемпионаты	Бәйтерек ауданы	12-14 мамыр	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
26	Жазғы гимназияда үстел теннисі 2-4 сынып	БҚО	13-15 мамыр	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
27	Облыстық жас инспекторлар слеті	Орал қаласы	15-17 мамыр	Спорттық бағдарлау бөлімі
28	«Жас құтқарушы» облыстық слеті	Орал қаласы	16-18 мамыр	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
29	Облыстық «Шырқа гитара!» фестивалі 1 кезең – мектепшілік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	Орал қаласы	21-23 мамыр	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.

30	Туризм қызметкерлері арасындағы облыстық жарыс	ОБЖТЖЭО «Евразия» ТСК	28-31 мамыр	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
31	Ғарифолла Құрманғалиевтің туғанына 115 жыл Ақжайықтану» туристік – өлкетанулық экспедициясы	Орал қ.- Қаратөбе ауд.-Орал қ	5-7 маусым	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
32	Экологиялық геологиялық экспедиция	Орал қ. – Аққұм – Сарқырама – Соркөл – Орал қ.	12 – 14 маусым	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
33	«Менің Отаным – Қазақстан» туристік – өлкетанулық экспедиция жасақтары слетінің шеңберінде облыстық көктемгі «Қарлығаш» туриадасы 1 кезең – мектепшілік (көпшілік жорықтар) 2 кезең – аудандық (категориялық жорықтар) 3 кезең – облыстық жарыс	Ақжайық ауданы	Сәуір Мамыр 18-21 маусым	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
34	Облыстық велотуризм техникасынан «Күміс шабақ 2024» жарысы 1 кезең – мектепшілік 2 кезең – аудандық 3 кезең-облыстық	Ақжайық ауданы Чапаево ауылы	18-21 маусым	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
35	Қаныш Сәтбаевтың туғанына 120 жыл толуына орай, «Елтану» туристік-өлкетанулық экспедициясын ұйымдастыру	Орал қ.– Павлодар обл- Орал қ	22-29 маусым	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
36	VIII облыстық жас геологтар слеті	Берлі ауданы	25-28 маусым	Эко туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
37	Колледж арасында гимназиада (футзал, баскетбол, волейбол, спорттық бағдарлау)	БҚО	маусым	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
38	Жазғы гимназиада (дойбы, үстел теннисі 2-4 сынып)	БҚО	маусым	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
39	Спорттық бағдарлаудан «Бағдар 2024» шатырлы лагері	Тасқала ауданы, Тасқала ауылы	1-6 шілде	Спорттық бағдарлау бөлімі
40	Облыстық оқушылар арасында «Жайық-Урал - 2024» туристік-экологиялық экспедициясы 1 кезең – мектепшілік «Орал өңірінің жасыл желкені» акция 2 кезең – аудандық «Орал өңірінің кіші өзендері» экспедиция 3 кезең – облыстық «Жайық – Урал 2024» экспедиция	Жергілікті жердің өзен, көлдері Жайық өзені Кирсанов-Орал	мамыр-тамыз 3-9 шілде	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х. Байсариева Н.Б.

41	Жүгіру арқылы қала ішінде бағдарлау бойынша Қазақстан Республикасының чемпионаты	Орал қаласы «Евразия» ТСК	2-7 қыркүйек	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
42	Облыстық отбасылық «Әкем, анам және мен – туристік отбасы» жарысы	Теректі ауданы Тақсай ауылы	5-7 қыркүйек	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
43	Білім қызметкерлері арасындағы «Европа-Азия-2024» республикалық туристік фестивалі 1-кезең – аудандық 2-кезең – облыстық	Орал қ. «Евразия» ТСК	24-27 қыркүйек	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
44	Облыстық ашық «Батыс Азимут- 2024» спорттық бағдарлау жарысы. Жүгіру арқылы спорттық бағдарлау бойынша республикалық турнир	«Евразия» ТСК	2-4 қазан	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
45	Ұлттық мектеп лига кросс жарысы	БҚО	9-11 қазан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
46	Дене шынықтыру пәнінен олимпиада	БҚО	14-16 қазан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
47	БҚО балалар туризмін дамытуға үлес қосқан педагог В.П. Фоминді еске алуға арналған облыстық «Алтын Дала» туриадасы 1 кезең – аудандық 2 кезең – облыстық	Орал қ. «Евразия» ТСК	16-19 қазан	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
48	Республика күніне орай, «Аспан астындағы музей қала» экскурсиялық бағдарлау жарысы 1 кезең – мектептік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	Орал қаласы	22-24 қазан	Өлкетану бөлімі Спорттық бағдарлау бөлімі
49	Ұлттық мектеп лига үстел теннисі жарысы	БҚО	22-24 қазан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
50	Ұлттық мектеп лига тоғызқұмалақ жарысы	БҚО	28-30 қазан	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
51	Оқушылар арасындағы облыстық «Жайық-Урал 2024» туристік-экологиялық экспедиция отрядтарының слеті 1 кезең-аудандық 2 кезең- облыстық	Орал қаласы «Евразия» ТСК	қыркүйек 30 қазан – 1 қараша	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х. Байсариева Н.Б.
52	Ұлттық мектеп лига футбол жарысы 9-11 сынып	БҚО	1-4 қараша	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
53	Ұлттық мектеп лига асық ату, бесасық жарысы	БҚО	8-10 қараша	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.

54	Колледждер арасында футбол жарысы	БҚО	12-14 қараша	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
55	Тау туризмі техникасынан және спорттық шыңға өрмелеуден облыстық жарыс 1 кезең – аудандық 2 кезең – облыстық	Орал қ	12-15 қараша	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
56	Колледждер арасында баскетбол жарысы	БҚО	19-21 қараша	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
57	Колледждер арасында волейбол жарысы	БҚО	26-29 қараша	Дене шынықтыру және спорт бөлімі Мазуренко В.В.
58	Облыстық «Туған жер – Алтын бесік» өлкетану олимпиадасы 1 кезең – мектепшілік 2 кезең – аудандық 3 кезең – облыстық	ОБЖТЖЭО	27-29 қараша	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
59	Теректі ауданынан танымдық экскурсия ұйымдастыру	Облыс бойынша Орал қ. – Теректі ауд. – Орал қ.	31 қараша -01 желтоқсан	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
60	Оқушылар арасындағы облыстық туристік-экологиялық конференциясы 1 кезең-аудандық 2 кезең- облыстық	Орал қаласы	қараша 11-13 желтоқсан	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
II. Әдістемелік-нұсқаулық жұмысы				
Мамандар даярлау				
1	«Мектеп музейінің білім беру кеңістігіндегі рөлі» тақырыбында өлкетанушылар мен музей жетекшілеріне арналған семинар	ОБЖТЖЭО	15-16 ақпан	Оқу-әдістемелік, өлкетану бөлімі бөлім
2	Тау туризм техникасы және тактикасын меңгеру семинары	Орал қ.	наурыз	Туризм бөлімі Неталиева К.
3	«Жайық-Урал» туристік-экологиялық экспедициясы шеңберінде су туризмі жорығының жетекшілерін дайындау семинары (I қиындық категориялы жорық)	Жайық өзені	24 сәуір – 3 мамыр	Оқу-әдістемелік, экологиялық туризм бөлімі
4	Туризм қызметкерлері арасындағы облыстық жарыс	ОБЖТЖЭО «Евразия» ТСК	28-31 мамыр	Оқу-әдістемелік, туризм бөлімі
5	Велосипед туризмі (I қиындықтағы категориялық жорықтардың жетекшілерін дайындау)	Ақжайық ауданы	маусым	туризм бөлімі

5	ҚББП және турұйымдастырушылардың семинары	Орал қ.	қыркүйек	Оқу-әдістемелік, туризм бөлімі
6	Спорттық бағдарлаудан, карта дайындау мамандарына арналған семинар	ОБЖТЖЭО	21-25 қазан	Оқу-әдістемелік, спорттық бағдарлау бөлімі
Республикалық жарыстар				
1	Республикалық тау туризм техникасы бойынша жарыс, Қазақстан Республикасының кубогі (1 кезең)	Алматы қ	1-12 қаңтар	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
2	Шаңғымен спорттық бағдарлау бойынша Қазақстан Республикасының кубогі	Алматы облысы, Береке ауылы	6-16 ақпан	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
3	Шаңғы туризмі техникасынан туристік көпсайыс бойынша Қазақстан Республикасы кубогі.	Ақмола облысы	18-26 ақпан	Туризм бөлімі Халенов У
4	Шаңғымен спорттық бағдарлау бойынша Қазақстан Республикасының чемпионаты	Ақмола облысы. Щучинск қаласы	26 ақпан-8 наурыз	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
5	Қысқы спорттық бағдарлаудан оқушылар арасындағы республикалық жарыс	Ақмола облысы. Щучинск қаласы	Ақпан - наурыз	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
6	Спорттық бағдарлаудан ХІ І жазғы Қазақстан оқушылар гимназиадасы	Ақмола облысы Щучинск қаласы	Наурыз - тамыз	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
7	Спорттық шыңға өрмелеуден ҚР Кубогы. Жастар-жасөспірімдер, жылдамдық, қиындық, ұлдар мен қыздар	Шымкент қаласы	18-26 наурыз	Туризм бөлімі Халенов У
8	Жасанды рельефтегі туристік көпсайыстан (тау туризмі) Республикалық жарыс. Қазақстан Республикасы кубогі кезеңі.	Ақмола обл	18-28 наурыз	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
9	Республикалық «Струнная капель» гитаралы әндер фестиваліне қатысу	Астана қ	22-30 наурыз	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
10	Спорттық бағдарлаудан «Бурабай 2024» республикалық турнирі	Ақмола облысы. Щучинск қаласы	28 сәуір-8 мамыр	Спорттық бағдарлау бөлімі
11	«Іле 2024» тау туризм техникасы бойынша республикалық жарыс	Алматы қ.	4-15 мамыр	Туризм бөлімі жетекші Халенов У
12	Республикалық «Жас Ұлан» әскери спорттық ойыны	Астана қаласы	8-18 мамыр	Спорттық бағдарлау бөлімі

13	Республикалық жас инспекторлар слеті	Алматы қаласы	12-24 маусым	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
14	Республикалық «Айбын» әскери-патриоттық жастар жиыны	Қарағанды облысы Спасск қ.	15-22 маусым	Спорттық бағдарлау бөлімі Ибраев Д.Р.
15	«Жас құтқарушы» республикалық слеті	Көкшетау қ.	20-30 маусым	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
16	Қаныш Сәтбаевтың туғанына 120 жыл толуына орай, «Елтану» туристік-өлкетанулық экспедициясын ұйымдастыру	Орал қ.–Павлодар обл-Орал қ	22-29 маусым	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
17	Жаяу және велосипед туризмі бойынша республикалық жарыс	Павлодар облысы	28 маусым-10 шілде	Туризм бөлімі жетекші Неталиева КЕ
18	Жүгіру арқылы бағдарлау бойынша «Қарқаралы 2024» республикалық турнирі	Қарағанды облысы, Қарқаралы қаласы	14 – 24 шілде	Спорттық бағдарлау бөлімі
19	Қазақстандық далалық жас геологтар олимпиадасы	Ақмола облысы	16 – 22 шілде	Экологиялық туризм бөлімі Гатауов Н.Х.
20	1-категориялық қиындықтағы су жорығы	Алматы қаласы	шілде	Тау туризмі жетекші Халенов У
21	Балаларға қосымша білім беру мекемелерінің командалары арасындағы Бүкілресейлік спорттық бағдарлау жарысы	РФ Челябин облысы	Тамыз	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
22	Жазғы спорттық бағдарлаудан мектеп оқушылары арасындағы республикалық жарыс	Щучинск қаласы	Тамыз - қазан	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
23	Спорттық бағдарлау бойынша Қазақстан Республикасының чемпионаты	Ақмола облысы, Щучинск қаласы	16 – 26 қыркүйек	Спорттық бағдарлау бөлімі Ибраев Д.Р.
24	Республикалық «Менің Отаным-Қазақстан» туристік экспедиция жасақтарының слеті	Алматы қ	21-23 қыркүйек	Өлкетану бөлімі Альмуханова Р.С.
25	Туристік көпсайыстан (тау туризмі) Қазақстан Республикасының кубогі. Финал	Шымкент қаласы	5-16 қазан	Туризм бөлімі Неталиева К.Е.
26	Спорттық бағдарлау бойынша Қазақстан Республикасының кубогі	Қарағанды облысы, Қарағанды қаласы	8-16 қазан	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.
27	Балалар арасында спорттық бағдарлаудан Қазақстан Республикасының чемпионаты	Қарағанды облысы, Қарағанды қаласы	8-16 қазан	Спорттық бағдарлау бөлімі Ибраев Д.Р.
28	Жүгіру арқылы спорттық бағдарлау бойынша «Золотая осень» республикалық турнирі	Алматы қаласы	16-22 қазан	Спорттық бағдарлау бөлімі
29	Спорттық бағдарлау бойынша Азия чемпионаты	Тайланд корольдігі Чиангмай қаласы	Желтоқсан	Спорттық бағдарлау бөлімі Нурманов Р.Е.

**ҚР чемпионаты мен туристік көпсайыс бойынша
ҚР кубогы финалының жеңімпаздары –
БҚО «Батыс-West» құрама командасын
ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ!!!**

БҚО-ның құрама командасы биыл 8-ші рет жалпыкомандалық есеп бойынша жүлделі 1 орынды иеленді:

Жекелей сында: Амангелдиева Н., Аяп Ж., Асқар А. – 1 орын; Жәңгірханұлы Ә., Қартес А. – 2 орын; Базарбаева Ж. – 3 орын.

«Байлам» қашықтығы: Аяп Ж./Амангелдиева Н., Қартес А./Мұратов Б., Неталиев К./Базарбаева Ж./Нығметов Е./Кенжемұрат Т. – 1 орын; Халенов Ұ./Базарбаев О. – 2 орын; Жәңгірханұлы Ә./Асқар А. – 2 орын; Серік М./Алипов Б. – 2 орын.

**Түркістан облысы
01-08.10.2023.**

ҚҰРМЕТТІ ДОСТАР! ЖАҚЫНДА ЖАҢА ЖЫЛ МЕРЕКЕСІ КЕЛЕДІ.

**Белсенді және көңілді демалыстың барлық
әуесқойларын «Евразия» туристік лагеріне шақырамыз!**

**Біз жеке демалысты ғана емес,
ұжымдық демалысты да ұсынамыз.**

Дәл сіз үшін:

- кең, жылы бөлмелерде тұру;
- мұз сырғанағынан сырғанау;
- шаңғы трассасынан түсу;
- коньки тебу;
- ашық ауада қызық ойындар ойнау;
- дәмді және тойымды тамақтану;
- сондай-ақ Аяз Ата мен Ақшақардан Жаңа жылдық
құттықтаулары ұйымдастырылған.

**Сізді қуат пен денсаулық беретін,
естен кетпестей әсерлі демалысқа шақырамыз!**

**Біздің мекен-жайымыз: «Евразия» ТЛ, Лагерный көшесі, 6 ,
Кардиология аялдамасы Автобустар: № 49
Анықтама телефондары: 8777 791 54 62
Жұмыс регламенті: 9.00-ден 18.00-ге дейін**

БІЛЕ ЖҮРІҢІЗ!!!

Қазақта жыл қайыру, яғни санау он екі жылдан тұрады. Он екі жылды ата-бабамыз бір мүшел деп білген. Бір мүшелдің жылдары он екі түрлі аң мен жануардың атымен аталған.

Бірінші – тышқан жылы, екінші – сиыр, үшінші – барыс, төртінші – қоян, бесінші – ұлу, алтыншы – жылан, жетінші – жылқы, сегізінші – қой, тоғызыншы – мешін, оныншы – тауық, он бірінші – ит, он екінші – доңыз жылы.

2024 жыл - Ұлу жылы. Ұлу суда жүретін болғандықтан, бұл жылы құрғақшылық болмайды. Жыл тыныштықпен, береке-молшылықпен өткен. Түркі жұрты ұлу жылы астық, шөп мол болады деп жорамалдаған.